

STRUKTÚRÁK A VONZATSZERKEZETBEN

ALBERTI GÁBOR

1. Bevezető megjegyzések a tematikus elmélet(ek)ről¹

Fillmore (1968), Gruber (1965), Jackendoff (1972) és mások hatásának köszönhetően évtizedek óta lényegében konszenzus van abban a tekintetben, hogy egyes morfoszintaktikai jelenségek háttérében lexikai-szemantikai mozgatórugók rejlenek (rögtön megjegyzendő persze, hogy a szemantikai elemeket – különösen éppen kezdetben – megpróbálták szinte közvetlenül valamilyen szintaktikai elemek vagy jegyek alakjába önteni).

Illusztrációként álljon itt néhány Fillmore (1968) eredeti gondolatmenetét felidéző példa (részben Komlósy (1992: 361–362) nyomán). Cikkem céljait ezek vázlatos elemzését követően tudom majd ismertetni, mivel azok részben olyan alapkérdéseket érintenek, melyeket szükséges legalább elemi szinten előkészíteni.

- (1)
- a. Az öcsém betörte az ablakot.
  - b. Mari betörte az ablakot.
  - c. A kalapács betörte az ablakot.
  - d. Az öcsém és Mari betörte az ablakot.
  - e. *Az öcsém és a kalapács betörte az ablakot.
  - f. Az öcsém betörte az ablakot egy kalapáccsal.
  - g. Betört az ablak.
  - h. A főnök betörette az ablakot az öcsémmel.
  - i. A főnök betörette az ablakot egy kalapáccsal.
  - j. *A főnök betörette az ablakot az öcsémmel és egy kalapáccsal.

---

¹E cikk alapjául a *III. konferencia a mai magyar nyelv leírásának újabb módszereiről* című szegedi rendezvényen 1997. április 16-án *Vonzatszerkezetek morfoszintaktikai megvalósulása (I. Ágens, Instrumentum és Patiens interakciójában, II. műveltető szerkezetekben)* címmel tartott előadásom szolgált. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani azoknak a résztvevőknek, akik kérdéseikkel és javaslaikkal további serkentést adtak elképzeléseim írásos kidolgozásához, külön kiemelve Laczkó Tibort és Pelyvás Pétert. A konferencián való részvételemet és a cikk megírását a Kenesei István programvezetésével működő T 17263 számú OTKA pályázat támogatta. Szeretnék továbbá utalni a körülményes eredeti cím megváltoztatására; az új cím tematikus elméletem egyik döntő vonására utal: a saussure-i **strukturáliszmusnak** az adott témakörben szokásosnál következetesebb és átfogóbb alkalmazására. Arra a megközelítésre, amit Jackendoff (1987: 380) – némileg más elméleti keretet és másfajta formális eszköztárat feltételezve – így fogalmaz meg: „... thematic relations are **not** like case-markers, that is, a system of diacritics. Rather, they are a system of **structural relations** [kiemelés tőlem]” (a tematikus szerepek nem olyanok, mint az esetjelölők, tehát nem mellékjelek egy rendszeréről van szó; a tematikus szerepek strukturális viszonyoknak egy rendszerében határozódnak meg).

Kézenfekvőnek látszik például (Chomsky 1957: 5. fejezet) az (1d) mondatot az (1a) és az (1b) mondatokból egy tisztán szintaktikai szabály segítségével levezetni, mely lényegében azonos morfoszintaktikai környezetben lévő összetevők konjugálhatóságát mondaná ki. Egy ilyen szabály speciális eseteként lehetne felírni az (1d) mondat levezetéséhez szükséges mellérendelő műveletet:

$$(2) \quad [s \text{ [NP(Nom)} X \text{] [VP } Y \text{]}], [s \text{ [NP(Nom)} X' \text{] [VP } Y \text{]}] \rightarrow \\ \rightarrow [s \text{ [NP(Nom)} X \text{ és } X' \text{] [VP } Y \text{]}]$$

A baj ott kezdődik, hogy az iménti szabállyal az (1a,c) mondatpárból kiindulva levezethető az agrammatikus (1e) szósor is. Vajon teljesen el kell vetnünk vagy át kell fogalmaznunk a (2) szabályt? A fent megadott formula kétségtelenül vázlatos és korszerűtlen, morfoszintaktikai tartalma azonban érdemben nem látszik túlléphetőnek: nyilván (1b) és (1c) valamilyen különbsége a döntő, de ez a különbség lexikai-szemantikai természetű.

A betörési szituáció – legalábbis az (1a)-ban felidézett verzióban – három szereplő sajátos kölcsönhatásából, vagy inkább együttműködéséből áll össze. Egyikük a törést elszenvető objektum (nevezzük **Patiensnek**²), másikuk a cselekvés végrehajtója (az **Ágens**), harmadikuk pedig az az objektum, amely feltétlenül közvetlen érintkezésbe kerül a Patienssel, és – a fizika nyelvén megfogalmazva (Kömlösy 1992: 359–360) – átadja annak az Ágenstől kapott impulzusokat (ez az **Instrumentum**: az elnevezés a cselekvés intencionális vonulatára utal, a tárgyalt szereplő eszközként szolgál az Ágens számára a Patiens állapotváltozásának előidézésében).

A bevezetett elnevezések láthatólag nemcsak a tárgyalt szituáció szereplőire alkalmazhatóak, hanem egyből egy gazdag szituációosztályra. Ágens, Patiens és Instrumentum interakciójaként jellemezhetőek a következő néhány mondatban felidézett helyzetek is: *Péter megütötte a kutyát egy bottal, megszúrta Marit egy tűvel, lelőtte a nyulat egy nyílveszővel*. A szemantikai ihletésű szereptípusok morfoszintaktikai relevanciájára utal az iménti mondatok hasonló felépítése (szintaktikai funkciók, azaz esetjelölők tekintetében). Az (1) példásor azonban rögtön szertefoszlal egy olyan hipotézist, amelynek értelmében a szemantikai eredetű szereptípusok kölcsönös megfeleltetésben állnának a (felszíni) szintaktikai funkciókkal, hiszen például nemcsak az Ágens (1a,b,d), hanem az Instrumentum (1c), de még a Patiens is (1g) kifejeződhet alanyként.

Visszatérve a mellérendelési problémához leszögezhetjük, hogy egy morfoszintaktikai szempontokból releváns osztályozása az igék által leírt szituációkban betöltendő szerepeknek (Rappaport és Levin 1988: 12) rávilágít (1a) és (1c) keresett különbségére: az alany (1a)-ban (és (1b)-ben is) Ágens, míg (1c)-ben Instrumentum. (1d)-ben egy (kéttagú) csoport játssza el az ablakbetörési szituációban az ágensi szerepet – ez még önmagában nem bizonyul a grammatikalitást sértő tényezőnek, (1e)-ben viszont az alanyi csoport szereptípusa nem egyértelmű, és ez már agrammatikalitáshoz

²A tematikus szerepek helyesírásában a *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötetét (Kiefer 1992: 902) követtem.

vezet. Ágens és Instrumentum együttműködését úgy fejezhetjük ki, hogy különböző mondatrészebe helyezzük őket (1f). Adódik a sejtés, hogy minden vonzatot megjelenítő XP (általában, de nem mindig NP) frázishoz egyértelműen kell társuljon egy szereptípus, mai szóhasználattal **thematikus szerep**.

Túl e konkrét jelenségen általánosabb problémák leírásában is felhasználható a thematikus szerep fogalma, amint azt két bekezdéssel ezelőtt az (1) példasor kapcsán már érintettem. A megegyező szerep kapcsolja össze például az (1a)-beli tárgyat az (1f)-beli alannyal („az ablak, ami betörik”), vagy az (1a)-beli alanyt az (1g)-beli *-val/vel* ragos vonzattal („az öcsém, aki betöri az ablakot”). Így válik egyáltalán jogosulttá a hagyományos gyakorlata olyan grammatikai műveletek tárgyalásának, amelyek során egy-egy szereplő kifejeződésében szintaktikaifunkció-változás áll be (pl. passzivitás, műveltetés). Nyomon követhetjük például az Ágens kifejeződésének megváltozását a műveltetés során: alanyi funkciója (1a) *-val/vel* raggal kifejezett funkcióra cserélődik, de (1j) tanúsága szerint ettől szemantikailag nem válik azonossá az (1c)-ben alanyként, (1f)-ben pedig *-val/vel* ragos vonzatként felbukkanó Instrumentummal.

Az (1) példasor szemlélteti azt a még általánosabb jelenséget is, hogy (nagyjából) ugyanaz a szituáció sokféle morfoszintaktikai megjelenítést kaphat egyazon igető különböző vonzatkeret-változatainak képében, de a szabadság korántsem korlátlan. Alanyesetben álló *Patiens* mellett például sohasem jelenik meg tárgyi alakban az Ágens. Felvetődik tehát az az alapkérdés, hogy adott igei jelentés milyen morfoszintaktikai megjelenést nyerhet, ami végül is tartalom és forma kapcsolatának végső kérdésébe torkollik. A thematikus szerepek elmélete úgy is felfogható, mint egy erősen korlátozott szemantikai reprezentáció, amelyet társítani kell valamilyen morfoszintaktikai reprezentációval.

Az ígéretes kezdetekhez képest a modern szakirodalomban (pl. Dowty 1991, Grimshaw 1990, Jackendoff 1990, Komlósy 1992, Rappaport és Levin 1988, Parsons 1995, Williams 1994) erősen megkérdőjeleződik e szereposztályozáson alapuló korlátozott lexikai-szemantikai reprezentáció **meghatározhatósága** és **morfoszintaktikai relevanciája**. Miután a 2. pontban kifejtem ezen alapproblémákat, a 3. pontban felvázolok Alberti (1997) alapján egy olyan thematikus elméletet, amely reményeim szerint **meghatározható** és **releváns** lexikai-szemantikai reprezentációt nyújt az igei jelentések számára.

A döntő vonása a javasolt új elméletnek az, hogy az egy-egy igéhez kapcsolódó vonzathalmaz tagjai ne (látszólag) tartalmaz szerepcímkeket kapjanak, hanem egy sokrétű struktúrában (de csakis az abban betöltött pozíciójuk alapján) nyerjenek „szemantikai töltést”³, a legtisztább saussure-i strukturalizmus szellemében.

A 4–5. pontban konkrét jelenségek tárgyalása révén kívánom igazolni, hogy az új elmélet absztraktsága ellenére pontosabb leírást tesz lehetővé a hagyományos szereposztályozásnál. Az egyik vizsgált terület: Ágens, Instrumentum és *Patiens* interakciójának morfoszintaktikai realizációja; a másik terület pedig a műveltetés, amelynek egy

³A találó kifejezést Laczkó Tibortól kölcsönöztem (p.c.).

nyelvfüggetlennek tartott korlátjáról (Comrie 1989) próbálok számot adni, mely megakadályozza például azt, hogy az (1h) jelentésével létezzen ilyesféle mondat: **A főnök betörette az öcsémet (az ablak tekintetében).*⁴

2. A tematikus szereposztályok meghatározhatósága és relevanciája

Az előző pont végén említett modern szakirodalom alapján egyértelműen leszögezhetjük, hogy a tematikus szereposztályozáson alapuló korlátozott lexikai-szemantikai reprezentációba vetett kezdeti remények (Fillmore 1968) hiúnak bizonyultak; miközben ugyanakkor a tematikus szerepek egyre nagyobb teret nyertek a legkülönbözőbb grammatikai kérdések tárgyalásában. A mind a mai napig gazdagon burjánzó idevágó szakirodalom⁵ és az a tény, hogy ahány szerző ír a kérdéstről, annyiféle tematikus elmélet születik, két dolgot bizonyít: egyfelől a lexikai szemantika és a morfoszintaxis közötti kapcsolat leírása a nyelvtudomány egyik alapproblémája, melyről a tematikus elmélet számos érdekes összefüggést tudott feltárni, másfelől viszont a tematikus elméletkörben még a fundamentális kérdések sem dőltek el.

Kétségesnek látszik például, hogy felállítható-e az igék által leírt szituációk résztvevői számára egy olyan szereplista, amely kisszámú osztályból áll (pl. Ágens, Patiens, Instrumentum, Experiens, Kezdőpont, Végpont, Lokális stb. (Kömlösy 1992: 359–361)), és minden vonzat esetében tényleg **meghatározható**, hogy melyik osztályba sorolandó. Az alábbi példák többfajta problémát is szemléltetnek:

- (3) a. The train passed the station.
a vonat elhaladt az állomás
'A vonat elhaladt az állomás mellett.'
- b. Jóska megmászta a hegyet.
- c. Ötezer forintot / Egy ötezressel fizettem.
- d. Péter emlékeztet az öcsémre.
- e. P. eladta a zongorát Marinak húszezer forintért.

⁴Jelen cikk elsősorban azoknak szól, akik rendelkeznek némi előismerettel a tematikus elmélet-családdal kapcsolatban. Folytatása a témakörben 1988-ban megkezdett kutatásaimnak (ld. Alberti 1988, 1992–1993, 1996b (magyarul), 1994, 1996a, 1996c, 1997 (angolul)). A felsorolt „személyes” háttér esetleges ismerete nyilván segít néhány e cikkben csak vázlatosan ismertetett ötlet mélyebb megértésében, mindamelllett próbáltam önállóan is értelmezhető munkát nyújtani. Az *Argument Selection* című könyvben (Alberti 1997) részletesen ismertetett formális eszközrendszerrel azonban sajnos csak nagyon vázlatos képet tudok itt nyújtani, noha a megközelítemnek egyik döntő vonása az, hogy a szemantikának egy eddig kevésbé formalizált területén törekszem olyan szintű formalizmus és olyan algoritmikusan kalkulálható elemek kidolgozására, amelyek a szemantika más területein megszokottak és elvártak (Partee és mtsai 1990). Nyilván amellet sem tudok e cikkben hatékonyan érvelni, hogy az általam javasolt tematikus elmélet valóban koherens rendszerrel áll össze. Arról szeretném csupán az olvasót meggyőzni, hogy új eszközökre, struktúrákra, szabályokra vonatkozó javaslataim olyan elemekként jelenhetnek meg az évtizedek óta vajdúó tematikus elméletkörben, amelyekben megvan az elvi lehetőség tartalom és forma kapcsolatának örök kérdéskörében előrelépést hozni.

⁵Néhány további példa: Bresnan (1994), Kamp és Rossdeutscher (1994), Pesetsky (1990), Hale és Keyser (1993), Wilkins (1988).

- f. Péter szénát rakott a szekérre.
- g. Péter megrakta a szekeret szénával.
- h. Péter lemetszett egy beteg gallyat a fáról.
- i. Péter megmetszette a fát.
- j. A számítógép/számológép/*ceruza pillanatok alatt kiszámította a szorzatot.
- k. A számítógép/*számológép/*ceruza pillanatok alatt kiszámította a ház területét.

Az állomás szerepének meghatározása (3a)-ban (Jackendoff 1987: 390) azt mutatja, hogy még a fizikai világban lejátszódó mozgások tematikus felépítése is kilóghat abból a kliséből, amely szerint egy *Patiens* mozog (*gurul A LABDA*) (esetleg egy *Ágens* akaratából (*PÉTER elgurítja a labdát*)) egy Kezdőpontból (*kiesett A KEZEMBŐL*) egy Végpontba (*beesett A KÚTBA*) egy Úton (*átment A HÍDON*) vagy egy Akadályon át (*átvág A NÁDASON*). Jackendoff a maga gazdagabb szemantikájában lokális függvények kompozíciójával tudja jellemezni az állomás tárgyalt szerepét, ily módon: VIA NEAR X. Ez nagyjából azt jelenti, hogy maga az említett állomás nem Út vagy Akadály, hanem annak egy környezete az. A tanulság az, hogy csak a helyviszonyokat kifejező tematikus osztályok száma is beláthatatlanul nagyra növelendő, ha kimerészkedünk az alapesetek köréből. Ezt példázza a hegy esete is (3b)-ben (Jackendoff (1987: 388–389) nyomán). Maga a hegy nem tekinthető Végpontnak Jóska mozgása szempontjából, hiszen nem arról van szó, hogy Jóska odamászott a hegyhez. Ehelyett az említett hegynek egy konkrét pontja, a csúcsa, jelenti a mozgás Végpontját. Nincs az az osztályozás, amelyben az ilyen eseteket is egyértelműen be lehetne sorolni.

A (3c-e) példásort Dowty (1991: 3.1–2) *Hagyományos problémák a tematikus szerepek azonosítása és vonatok megkülönböztetésére való használata terén* című cikkrészlete nyomán írtam fel. A pénz (3c) kétféle változatában más-más szerepet tölt be, és kérdéses, hogy milyeneket. Be lehet persze vezetni újabb és újabb szereptípusokat, de igen súlyos elméleti problémaként vetődik fel ilyenkor, hogy vajon hol van a határ, s van-e határ egyáltalán. (3d)-ben az alany és a másik vonzat szerepének megkülönböztetése jelent gondot. Komlósy (1992: 360) listáján mindkét szereplő a Jellemzett (korábban **Thema**) kategóriába kerülne („nem változó tehetetlen résztvevő”), akkor viszont nincsen indok eltérő morfoszintaktikai realizációjukra. (3e)-ben is tulajdonképpen azonos Péternek és Marinak a szerepe. Hamis az a szokásos besorolás, amit a szintaxis „kedvéért” alkalmaznak, hogy Péter *Ágens*, Mari pedig Végpont (vagy más rendszerekben *Beneficiens*), ugyanis a pénz mozgását tekintve Péter a Végpont; lehet továbbá érvelni amellett, hogy mindkét tárgyalt szereplő egyben Kezdőpont is (az áru, illetve a pénz mozgása szempontjából), meg *Ágens* is. Egy ige tehát le tud írni olyan szövevényes szituációt is, amelynek különféle részfolyamataiban különféle szerepet kellene ráosztanunk ugyanarra a szereplőre.

A (3f-g) és a (3h-i) példapárok⁶ is azt illusztrálják, hogy egy-egy szereplő tematikus besorolásakor súlyos elvi problémákkal kell szembenéznünk. (3f)-ben például kézenfekvő a szénát *Patiensnek*, a szekeret pedig *Végpontnak* elemezni (Pétert pedig az ágensi szerep betöltőjének). (3g)-ben viszont úgy tűnik, hogy az Ágens (továbbra is Péter) a szekérre gyakorol hatást, így hát a szekér tölti be a *Patiens* szerepet. Ekkor viszont milyen szerepet rendelhetünk a szénához? A döntő kérdés azonban nem ez, hanem hogy megengedhető-e ugyanahhoz a szereplőhöz (például a szekérhez) kétféle szerepet rendelni. Az iménti mondatban persze ott rejlik az az előfeltételezés, hogy (3f)-ben és (3g)-ben ugyanazt a szituációt ábrázoltuk kétféleképpen a morfoszintaxisban. Lehet persze érvelni amellett, hogy két különböző szituációról van szó (például a szekér **totális behatottságát** csak (3g)-ben állítjuk), ha viszont a két szituáció egymásnak megfeleltethető (?) szereplőinek két-kétféle szerepet tulajdonítunk, akkor a szituációk vitathatatlan hasonlóságáról és rokonságáról nem adunk számot (míg a két szituáció azonosnak tekintésével vitathatatlan különbségük mosódik el). Az iménti gondolatmenet lényege tulajdonképpen annyi, hogy szinte megoldhatatlannak látszik a megmagyarázandó nyelvi formáról tisztán leválasztani a lexikai-szemantikai tartalmat (melynek egy mozzanata a szereptípus), ami pedig a magyarázat alapjául kellene, hogy szolgáljon.

(3h)-ban az Ágens (Péter) és a *Patiens* (a gally) mellett *Végpont* helyett *Kezdőpont* (a fá) szerepel az ige által leírt szituációban. (3i)-ben ez az iménti *Kezdőpont* válik totálisan behatottá, aminek alapján amellett (is) szoktak érvelni, hogy ekkor már *Patiensnek* kell tekintenünk. A dilemma pontosan ugyanaz, mint az előbb (ami jelzi, hogy nem perifériális problémáról van szó, hanem a tematikus elmélet egyik tisztázatlan alapkérdéséről): azonosnak **tekintendő**-e a felidézett két szituáció, vagy különbözőnek; és vajon nem a morfoszintaktikai realizációból indulunk-e ki titokban (különböző szerepeket tulajdonítván ugyanahhoz a szereplőhöz), amikor éppen arról kívánunk számot adni.

(3f-i) kapcsán az is említésre érdemes, hogy (3g), illetve (3i) teljesülése esetén a másik mondatváltozat is igaz, bár azok használata bizonyos információ (esetleg tudatos) elhallgatását jelenti. Az (amúgy igazmondó) beszélőnek tehát van némi szabadsága egy helyzet nyelvi kifejezésében még az ige megválasztása után is, a megfelelő vonzatszerkezet alkalmazásával. Kérdés, hogy ez a pragmatikai szempont kifejezhető-e, kifejezendő-e a tematikus reprezentáció szintjén.

Végül a (3j-k) mondatpár (Schlesinger (1988) nyomán) azt szemlélteti, hogy az Ágens és az *Instrumentum* kategória között mintha folyamatos lenne az átmenet: egy bonyolult eszköz (ahol a bonyolultság az elvégzendő feladathoz képest ítélandó meg) már majdnem Ágensnek tekintendő (vagy legalábbis releváns a grammatikalitás szem-

⁶A példapárok a Rappaport és Levin (1988) által **lokatív alternációnak** nevezett jelenséget mutatják. A szövegben említett problémát az ő elemzésük nyomán vázoltam fel. Maga a jelenség azonban a hazai szakirodalomban is többek számára jelent kutatási kiindulópontot (Zsilka 1966, Horváth 1983, Alberti 1988).

pontjából az említett eszköz potenciális ágensitívása). Megkérdőjeleződik tehát az igazi (ekvivalencia) osztályozás lehetősége, ahol egy vonzathely egyértelműen besorolandó egy osztályba.

Dowty (1991: 3.1) is megemlíti az Ágens kategóriájával kapcsolatban, hogy a szokásos ismérvek (*volitive* ‘akaratlagosságot tartalmazó’, *effective* ‘hatást kifejtő’, *initiative* ‘kezdeményező’, *agentive* ‘végrehajtó’ stb.) ritkán érvényesek egy szerepre egyszerre mind; általában tehát az ágensitívus egy bizonyos mértékéről beszélhetünk egy vonzat esetében, mely együtt járhat bizonyos mértékű *experienci* („pszichikai állapot hordozója” (Kömlösy 1992)), instrumentális vagy egyéb jelleggel.

A szereposztályozással kapcsolatos imént vázolt **meghatározási** problémák aláásták a thematikus elmélet klasszikus felépítésének **morfoszintaktikai relevanciájába** vetett hitet. A továbblépés útját oly széles spektrumon keresik, amelynek szélső pontjai – legalábbis a szemantikához való viszonyulás tekintetében – tökéletesen ellentétesek.

A **bare theta theory** (Williams 1994, 1995) képviseli az egyik szélsőséget: e megközelítés értelmében a thematikus szerepeket pusztán címkéknek szabad tekintenünk együttjáró morfoszintaktikai jelenségszoptokon (‘pattern’), lexikai-szemantikai tartalmukra való utalás nélkül. A nyelvész feladata a ‘pattern’-eket alkotó jelenségek lehetséges kombinációinak feltárásában rejlik.

Az ellentétes póluson Jackendoff (1987, 1990, 1993) amellet érvel, hogy számtalan magyarázatra váró jelenség sürgeti egy saját primitívumokkal és bonyolult belső struktúrával bíró konceptuális szemantika kidolgozását, amely bizonyos értelemben a „gondolat nyelvét” írná le; a thematikus szerepek e lexikai-szemantikai függvényekkel operáló gazdag rendszerben függvényyszerkezetbeli argumentumhelyekként definiálódnának, tehát levezetett fogalmak lennének (ha egyáltalán szükséges nevesíteni őket). A (3a-b, e-i) példák kapcsán említett jelenségek arra utalnak, hogy a kisszámú hagyományos szereposztály helyett tényleg érdemesnek látszik egy gazdagabb kombinációs lehetőségeket kínáló rendszerben gondolkodni.

Az említett két szélsőség között elhelyezhető javaslatokat (idesorolva esetleg a thematikus elmélet klasszikus fillmore-i felépítését is) olyan **korlátozott szemantika** kidolgozására való törekvésként értelmezhetjük, amely **pontosan** annyira finom lexikai-szemantikai ábrázolást nyújt, amilyen szükséges azoknak a morfoszintaktikai jelenségeknek a magyarázatához, amelyeknek a kezelését a thematikus elméletektől elvárják.⁷

Wilkins (1988) például a jackendoffi teljes konceptuális reprezentációból a többdimenziós szereposztás lehetőségére szorítkozik. Megengedett mondjuk az, hogy a szekérhez (3f)-ben {Végpont}, míg a rokon (3g)-ben {Végpont, Patiens} szerephalmazt rendeljünk. A közös Végpont szerep kifejezi a leírt két szituáció hasonlóságát, míg a csak (3g)-ben a szekérhez társuló Patiens mozzanat utal a különbségre, tehát a totális behatottság motívumának megjelenésére.

⁷Dowty (1991: 4. pont) nyújt áttekintést arról, hogy mik a tradicionális elvárások, és hogy hogyan lehetne a célok meghatározását egzakt alapokra helyezni.

Mások abból indulnak ki, hogy a morfoszintaxis számára maguk a tartalmas szereposztályok nem érdekesek, csupán a vonzatszerkezeten belüli viszonyrendszere a vonzatoknak, ami lényegében valamilyen hierarchia, amit meg kell feleltetni egy morfoszintaktikai hierarchiának (ez utóbbi nagyjából így fest: alany, tárgy, egyéb grammatikai funkció). A megfeleltetés módjára és a vonzathierarchia származtatására sokféle javaslat van. Grimshaw (1990) és Bresnan – Kanerva (1989) számára Jackendoff (1972) korai tematikus hierarchiája a kiindulópont (amelynek stabil részlete a következő erőssorrend: Ágens, Experiens, Kezdő-/Végpont, Patiens). Dowty (1991) pedig az adott vonzatszerkezeten belüli vonzathierarchiát az alapján próbálja kiszámítani, hogy melyik szereplő milyen mértékben rendelkezik a **prototipikus** Ágens, illetve a prototipikus Patiens tulajdonságaival.

Az utóbb említett irányzatok tehát a fillmore-i szereposztályokkal kapcsolatban felmerült meghatározási bizonytalanságokra egy absztraktabb és még megszorítottabb lexikai-szemantikai reprezentáció keresésével reagáltak, meghirdetve azt a hipotézist, hogy a morfoszintaxis számára nem a hagyományos tematikus szerepek (teljes tartalma a releváns, csupán az együttműködő vonzatoknak egy absztraktabb viszonyrendszerre.

A végletesen szétszóródó elképzelések mögött az elmélet alapkonstrukciójának tisztázatlansága rejlik. Ez a konstrukció a kutatás gyakorlatában erősen emlékeztet a naiv modellelméleti szemantika világképével (ld. Partee és mtsai 1990); alapelemei a következők: (i) adott egy nyelvtől független valóságos (vagy legalábbis képzetünkben realizálódó, leírható) világ, (ii) az anyanyelvi beszélőnek van egy nyelvre vonatkozó (morfoszintaktikai) kompetenciája, és intuíciója az imént említett „valós világ” dolgainak nyelvfüggetlen megítélésére, (iii) az előző pontban említett intuíciókra támaszkodva elképzelhető egyfelől valamilyen (pszichikai realitással bírónak remélt) morfoszintaktikai, másfelől pedig egy lexikai-szemantikai (konceptuális) reprezentáció kidolgozása, tehát lényegében forma és tartalom elkülönített ábrázolása, (iv) a két reprezentáció között szisztematikus megfelelést remélünk.

A „valós világ” és az azt leíró nyelv elkülönítése olyan munkahipotézis, amely nem biztos, hogy sokáig tartható még. A nyelv alapvető tulajdonságának tartom azt (Alberti 1996c), hogy miközben reflektálunk a segítségével a világ dolgaira, a létrehozott nyelvi képződmények maguk is belépnek e világ dolgai közé, hiszen például lehet rájuk is reflektálni. Ezzel összefüggésben megkérdőjelezhető a világra vonatkozó nyelvfüggetlen intuíció léte és ábrázolhatósága. Az az elképzelés mindenképpen hiú ábrádnak bizonyult, hogy a szósorok grammatikalitásának eldöntésére hivatott intuícióhoz hasonló megbízhatóságú intuíciót találunk a nyelvfüggetlen világleírás megvalósítására. A morfoszintaktikai rendszerrel tehát nem tudunk ugyanolyan egzaktságú „világleírást” tárítani; ezért maradnak viszonylag szűk körben a teljes konceptuális-szemantikai leírásra vonatkozó törekvések (Jackendoff (1987, 1990, 1993) mellett a magyar szakirodalomban pl. Zsilka (1975, 1978, 1982)). Azt sem lehet azonban állítani, hogy semmiféle (nyelvfüggetlennek tartható) intuíciónk ne lenne a világról. A testek

mozgása és a köztük fellépő erőhatások például anélkül is léteznek, hogy beszéljünk róluk.

Összefoglalva: a világról való (nyelvfüggetlennek tekinthető) intuíció ahhoz túl homályos, hogy legyen egy teljes ábrázolata, ami egyenrangú partnere lehet egy egzakt formális szintaxisnak⁸, annál viszont azért határozottabb ez az intuíció, semhogy a leírásáról és a tartalom-forma kapcsolat megragadásáról eleve lemondhatnánk. Az említett **korlátozott szemantikára** való törekvés, ami a tematikus elméletet a kezdetektől fogva jellemzi, e konfliktus megoldására tett egyfajta kísérletnek tekinthető. Elvileg nem kizárt ugyanis, hogy a morfoszintaxis számára egy ideális teljes szemantikának éppen egy olyan részleges ábrázolása a releváns, amiről való intuíciónk alapján még éppen megbízható lexikai-szemantikai reprezentáció készíthető. Ugyanakkor nem is eleve garantált, hogy a részleges ábrázolás tényleg megbízhatóbb lesz. Ezt különösen azok a kényes esetek mutatják, amikor egyazon igető körüli vonzatszerkezet-változatokról kellene eldönteni, hogy azok más szituációkat írnak-e le, vagy ugyanazon szituációt a beszélő különböző nézőpontjai szerint.

Az általam javasolt elmélet (Alberti 1997) a valós világ filozófiai és az erről való nyelvfüggetlen intuíció pszichológiai kérdéseinek (legalábbis időleges) kirekesztésén alapul. Egy adott vonzatszerkezet lexikai-szemantikai reprezentációját ezek után maga a nyelv, de az adott nyelv egésze, szolgáltathatja; pontosabban a rokon vonzatszerkezet-változatoknak egy jól meghatározható családja. Az így előállítható reprezentáció a „valós világnak”, vagy arról való intuíciónknak, a **nyelvbe belekódolt** tükröződéseként fogható fel.

Mint az (általam javasolt tematikus elmélet kifejtésére szánt) 3. szekcióban látható lesz, e program révén olyan lexikai-szemantikai reprezentációt nyerhetünk, ami lényegében megegyezik az említett modern elméletek által feltételezett „világstruktúrákkal”, és az arra vonatkozó intuíció stabil elemeivel összevethető, s nem kerül konfliktusba. Jelentés és morfoszintaktikai realizáció társulásainak korábban nehezen magyarázható eseteit pedig új megvilágításba helyezi az a tény, hogy a „nyelvbe belekódolt” szemantikai információ olyan strukturális korlátok között jelenik meg, amelyek bizonyos torzításokkal tudják a „valóságot” tükrözni: egyes részleteket túl-, más részleteket viszont alulszűkítve (4. pont).

A szereposztályok **meghatározási** problémájára adott válaszom tehát azon a hipotézisen alapul, hogy magába a nyelvbe bele van kódolva nagyjából az a lexikai-szemantikai struktúra, amit egyébként csak a „valóságról” alkotott bizonytalan intuíciók eredményeként szoktak felírni. Adott vonzatszerkezet struktúrája a hozzátartozó igetőhöz társuló egyéb vonzatszerkezeteknek a **családja** alapján kalkulálható ki. Például az (1) sorozat grammatikus példái hozzávetőleg a *tör* ige egy családját mutatják; egy-egy család meghatározása azonban elméletileg kidolgozott, precíz eljárásokat igényel: elméletemnek ez az egyik sarokköve.

⁸A teljes konceptuális-szemantikai ábrázolást mindig fenyegeti az a veszély, hogy csupán a nyelvi formát „fordítottuk vissza”.

Ami a lexikai-szemantikai struktúra **relevanciáját** illeti, az egyes vonzatok „szerepe” nem más, mint az ige körüli vonzathalmazon értelmezett összetett struktúrában elfoglalt pozíciójuk, hasonlóan a vonzathierarchián alapuló thematikus elméletekhez. E struktúra kettősségét emelném még ki: van egy **relatív** részstruktúrája, ami a beszélő sajátos megítélését fejezi ki a leírt szituációval kapcsolatban, és van egy **abszolút** részstruktúrája, ami a szituáció beszélőtől független vonásait rögzíti. A két elkülönített részstruktúra oly módon függ össze, hogy a relatív részstruktúra az abszolútnak egy lehetséges oldalát mutatja meg, míg az abszolút részstruktúra nem más, mint a relatív részstruktúrákban rejlő információ összesítése. Ezzel a megközelítéssel a vonzatszerkezet-választás (3f-i) kapcsán említett pragmatikai tényezőjéről szeretnék számot adni, egyben viszont szigorúan el is különítve az igei jelentés Dowty (1991) által eseményfüggőnek (**event-dependent**) nevezett mozzanatait ettől a beszélő-függő (**speaker-dependent**) mozzanattól.

3. Új válaszok a thematikus elméletkör tisztázatlan alapkérdéseire

Ebben a pontban ismertetni szeretném a thematikus elmélet eddigiekben vázolt tisztázatlan vagy megoldatlan alapkérdéseire adott válaszaimat, amelyek a problémakör **fundamentális** jellegéből adódóan a thematikus elmélet egy új verziójának alakjában öltöttek testet, amit τ **modellnek** neveztem el (Alberti 1988, 1992–1993, 1994, 1996a-c, 1997).

Teljesnek szánt leírásra az utolsó említett munkám keretében kaptam lehetőséget. E helyütt nem lehet cél sem annak igazolása, hogy a τ modell olyan egzakt és formalizált eszköztárat kínál, amely a szemantika szóban forgó területén szokatlan, más területein viszont elvárt, sem annak bemutatása, hogy a τ modell szerves egységgé, koherens rendszerré áll össze. Cél lehet viszont az új vagy újjászervezett elemek és eszközök ismertetése, kibontva a háttérben meghúzódó sejtésekből és dilemmákból, a korábbiaknál reményeim szerint érettebb összképet nyújtva.

3.1 A rokon vonzatszerkezet-változatok családjá

Ha egy jelenség válságba sodor egy elméletet, akkor ezt a jelenséget kell megtenni az új elmélet (illetve a régi elmélet új verziójának) kiindulópontjául...

Ilyen jelenség az, hogy számos ígető nagyjából (?) ugyanazt a szituációt sokféle vonzatszerkezet-változatával (továbbiakban röviden *vszv*) meg tudja jeleníteni (ld. (1), (3f-g), (3h-i); Rappaport és Levin 1988). A lexikai-szemantikai és a morfoszintaktikai reprezentációs szint között nincsen tehát izomorfia – valamiféle hű leképezés, a két szint közötti kapcsolat pusztán alulspecifikáltságára való hivatkozással viszont az egyes *vszv*-ok által felidézett szituációk finom különbségeiről nem adunk számot. Az első feladat tehát: feltérképezni az egy ígetőhöz tartozó *vszv*-ok rendszerét. Megjegyzendő, hogy még a modern szakirodalom (említett) legjelesebb darabjaiban sem nagyon lépnek túl a *vszv*-**párok** vizsgálatán; párok elszigetelt vizsgálatából pedig még az sem de-

rül(het) ki, hogy milyen elvek alapján gondolják összevetendőnek éppen a szóban forgó vszv-okat.⁹

Idézzük most fel újra a *(be)tör* ige néhány vszv-át az (1) példamondatok némi átszervezésével. A példamondatok mellett feltüntettem a megjelenő vonzatok (szokásos) tematikus szerepét, a zárójelezés pedig a grammatikai funkciójukra utal <Alany, Tárgy>, egyéb sorrendben¹⁰:

(4)	a.	Betört az ablak.	<Patiens>
	b.	A kalapács / labda / letört faág betörte az ablakot.	<Ins/TE, Pat>
	c.	Péter betörte az ablakot (egy kalapáccsal).	<Ág, Pat>, Ins
	d.	Betörték az ablakot.	< -, Patiens>
		[?] Az ablak be lett törve. / [?] Az ablak betörtetett.	<Patiens>
	e.	A főnök betörtette az ablakot (Péterrel / egy kalapáccsal).	<Okozó, Pat>, Ágens/Ins
	f.	Betörtették az ablakot.	< -, Patiens>

A felidézett vszv-ok rokonoknak tekinthetők abban az etimológiai értelemben, hogy ugyanannak az igetőnek (*tör*) különféle toldalékolt változatai adják a régenséket; rendszert teremteni viszont egy sajátos lexikai-szemantikai szempont alapján kívánok köztük: a bennük rejlő **információ** tetszőleges párokban való összehasonlítása alapján.

Információ-tartalmak összevetésére a logikai **implikáció** fogalma szolgál: egy q állítást implikál egy p állítás (p→q), amennyiben p-nek gazdagabb az információ-tartalma; azaz ha p igaz, akkor ebben már bennfoglaltatik q igazsága is. Vszv-ok illetően összehasonlítására azonban nincsen közvetlenül mód, hiszen azok nem állítások, még ha grammatikai vázként is szerepelnek a mondatok számára. Állítást csak akkor nyerünk, ha e vázat kiegészítjük a vonzathelyeket betöltő frázisokkal, melyek a (tematikus) szerepek eljátszóira utalnak, valamint a nyelvtani idő és az aspektus jelölőivel. Magának a vszv-nak az információ-tartalma tehát nem más, mint az őt tartalmazó mondat tartalmának az imént említett tényezők tartalmával csökkentett maradványa.

Hogyan lehet azonban ezt megragadni? Valamiféle szemantikai nyelv nélkül nyilván sehogyan. Két vszv egymással való összevetésére mégis kínálkozik mód: hasonlítsuk őket össze implikáció szempontjából olyan mondatpárba belefoglalva, amelyek egyik illetve másik mondatában a fenti tényezők megfeleltethető tagjai megegyeznek, míg a meg nem feleltethető tényezőket információ-tartalom nélküli elemekkel

⁹Elvek híján például nem nyilvánvaló, hogy az angol *melt* ('olvad' a *The ice melted* 'A jég megolvadt' mondatban, míg 'olvaszt' a következőben: *Peter melted the ice* 'Péter megolvasztotta a jéget') vagy *load* ('rarak' a *Peter loaded the hay onto the wagon* 'Péter rárakta a szénát a szekérre' mondatban, míg 'megrak' a *Peter loaded the wagon with hay* 'Péter megrakta a szekeret szénával' esetében) zárójelben felidézett gyakran összevetett vszv-ainak a szintén említett magyar megfelelőit szabad-e összevetnünk. Nemleges választ sugall a pre- és szuffixumokban felbukkanó különbség, viszont a vonzatszerkezet-változás mikéntje erős hasonlóságot mutat: és ennek fényében már úgy tűnik, hogy a képzési különbségek is csupán a két nyelvnek a toldalékoláshoz való alapvetően eltérő viszonyából fakadnak.

¹⁰A jelölés később mélyebb értelmet fog nyerni.

realizáljuk. A lényeg: olyan mondatokat kell összevetni, amelyekben minden különbséget semlegesítettünk kivéve a vszv-ok keresett különbségét; a mondatok implikációs viszonyát pedig ezek után tekintjük a vszv-ok viszonyának.

Lássuk, hogyan alkalmazható a fenti „program” a (4) példában említett vszv-ok összevetésére, és ezen keresztül halmazuk struktúrájának feltárására! Az alkalmazás módja persze korántsem egyértelmű, és elvi, illetve gyakorlati problémáktól sem mentes. Ezek egy részére is rávilágít az alábbi elemzés.

A (4a)-ben felidézett intranszitiv vszv egy törékeny (üveg-)lap által elszenvedett törésről szól. (4b) tranzitiv vszv-a **ezen kívül** azt is közli, hogy a törést a lappal hevesen érintkező dolog okozza, és nem fagy vagy mondjuk anyaghiba. Az ablak betörhet valamilyen sajátos anyaghiba következtében, de ezt az esetet nem írhatjuk le a (4b)-ben bemutatott vszv segítségével: **Az anyaghiba betörte az ablakot.* (4c) újabb információval szolgál: az ablakkal érintkező objektumot egy másik szereplő mozgatta, vagy legalábbis indította útnak (itt nincsen kizárva az az eset sem, hogy a mozgató szereplőnek része az ablakkal érintkező szereplő: *Péter betörte az ablakot a bal kezével.*)¹¹

Függetlenül az iménti informális szemantikai megjegyzésektől, a (4a-c) vszv-sorozatról azt lehet mondani, hogy egyre bővülő információ-tartalommal szolgálnak a tagjai. Ennek tesztelésére vszv-párokat kell mondatba foglalni, majd implikációs szempontból összevetni. A (4a,b) összevetésre például az (5a,b) mondatpár ajánlható (alant). A (4c) vszv-ot pedig a másik kettő valamelyikével az (5c) tesztmondat segítségével hasonlíthatjuk össze. Intuicióm szerint fennállnak – immár állítások között – a várt implikációs viszonyok: (5c) → (5b) → (5a); később érdekes lesz majd az is, hogy a lehetséges fordított implikációs viszonyok (pl. (5b) → (5c)) nem állnak viszont fenn.

- (5) a. Tört be már ablak a környéken.
 b. Tört be már ablakot valami (vele érintkező objektum) a környéken.
 c. Tört be már ablakot valaki a környéken.

Az ajánlott közös idő-aspektus szerkezet tehát: befejezett igealakra épülő múlt idejű egzisztenciális forma (Kiefer 1992: 867–9). Ennek előnye, hogy megenged pusztán főneveket a vonzathelyeken, így a szám és a determináltság – két potenciális zavaró tényező a vizsgált vszv tiszta jelentésének megítélésében – kiküszöbölhető. Az egzisztenciális forma hátránya, hogy csak valamilyen szabad határozó környezetében értelmezhető viszonylag könnyen, és egyébként is ritka, ami szintén azzal a veszéllyel jár, hogy az anyanyelvi beszélő a grammatikus mondatokat is kétesnek ítéli. Az olyan vonzathelyen, ami az összehasonlítható vszv-oknak csupán az egyikében szerepel, a szemantikai

¹¹Megjegyzendő, hogy a (4b) vszv alanya a szokásos besorolás szerint *Instrumentum* vagy *Természeti erő*, függően egy *Ágens* lététől vagy hiányától; helyett azonban azt is mondhatjuk, hogy a szóban forgó vszv neutrális marad egy további mozgató feltételezésének tekintetében. (4c)-ben Péter besorolásánál adódhat gondja egy hagyományos tematikus elméletnek: lehet, hogy Péter egy *Ágens* attribútumai közül csak a kezdeményezést mutatja, akarat nélkül (*véletlenül odarúg egy labdát*), szemben azzal a helyzettel, amelyben Péter tudatosan lesújt az ablakra egy kalapáccsal. Amennyiben Pétert nekilölik az ablaknak, akkor a *Péter betörte az ablakot* mondat a (4b)-beli vszv-ot tartalmazza.

szelekciós megkötésekhez (pl. Komlósy 1992: 3.5) képest megpróbáltam semmiféle többlet-információt nem szerepeltetni (*valaki, valami vele érintkező objektum*), legegyszerűbbnek tehát az általános névmások használata látszik. Végül kézenfekvő, hogy a tesztmondat **semleges** kell, hogy legyen, amin azt értem, hogy egyik összetevő sincsen fókusz, (kontrasztív) topik vagy egyéb (logikai-retorikai többletjelentést nyújtó) operátorpozícióban.

Nincsen módom az imént ajánlott tesztelési eljárást a szükségszerűség fényében feltüntetni. Ehhez olyan nyelvfüggetlen elméletre volna szükség, ahol a mondat idő- és aspektusrendszere együttes kezelést nyer az ezekkel nyilvánvalóan (ám igen szövevényes módon) összefüggő frázis-referencialitási mértékekkel, a topik-fókusz operátormezővel (ld. pl. É. Kiss 1992) stb. A minimális információt hordozó általános névmások használata sem problémamentes, ugyanis nyelvről nyelvre más az az információ, amit kötelezően kifejeznek (pl. szám, nem, 'élő' jegy).

Nem könnyű tehát megoldani azt, hogy egy mondat a vizsgálandó vszv-on kívül lehetőleg semmilyen zavaró információt ne hordozzon. Mindazonáltal szeretnék kitarítani amellet, hogy a vszv-ok ismertett implikációs jellegű összevetése új és szignifikánsan egyszerűbb lexikai-szemantikai eljárás, mint akár egy teljes konceptuális ábrázolás, akár ennek egy részleges megvalósítása például a hagyományos szerepbesorolás révén. Ez utóbbi módszerek ugyanis mindenképpen megkövetelik **szemantikai primitívumok** önkényes megnevezését, azaz valamiféle világleírást, amelynek nyelvfüggetlen voltát nem világos, hogy miként lehetne bizonyítani. Ezzel szemben az általam javasolt eljárás csak a vszv-ok **összevetését** kívánja meg, tartalmuk bármely mozzanatának említése nélkül, tehát anélkül, hogy akár a legrészlegesebb szemantikai ábrázolásukba is bele kellene fogni. Ennél kevesebbre (kétértékű összevetésükre) azonban nyelvi elemek lexikai-szemantikai vizsgálata már aligha szorítkozhat.

Visszatérve az elemzéshez, tegyük most vizsgálatunk tárgyává az angol passzív vszv-nak megfelelőethető magyar alakokat (4d)-ben. Nem kívánok most semmi nyelvspecifikusat mondani róluk (de ld. Alberti 1996b–c, 1997), összpontosítsunk tehát információ-tartalmukra. Az érdekesség az, hogy noha a (4d) passzív vszv-ban éppúgy egyetlen *Patiens* vonzat nyer (explicit) morfoszintaktikai realizációt, mint az intranszítív (4a) vszv-ban, a (4d,c) viszony egészen más, mint a tárgyalt (4a,c) viszony: (4c) → (4a), míg {(4c) → (4d), (4d) → (4c)}, amit így is jelölhetünk: (4c) ↔ (4d). A (4d) vszv tehát ugyanakkora információ-tartalommal bír, mint a (4c) vszv; ami egyszersmind (4a) és (4d) egyirányú viszonyára is utal: (4d) → (4a), de fordítva nem.

Mindez természetesen nem a (4)-beli példamondatok implikációs viszonyaira utal, hanem a felidézett vszv-ok tiszta információ-tartalmára. A (4d)-hez ilyen tesztmondatot társíthatunk az eddigiek szellemében:

(5) d. Törtek már be ablakot ezen a környéken.

Ez a mondat már tényleg kölcsönös implikációs viszonyban áll (5c)-vel, és egyoldalúan implikálja (5a)-t, hiszen jelentésébe beleértendő az ablak betörését közvetlenül előidéző objektum, és az azt mozgásba hozó személy. A (4c) és a (4d) vszv ugyanazon szerepek

összjátékáról szól, a különbség csak abban áll, hogy meg kell-e (meg lehet-e) nevezni az adott vszv használata esetén a szerepek betöltőit, vagy sem.

A τ modellben egy vszv-halmaz strukturális elemzése nem közvetlenül a fenti értelemben vett implikációs viszonyon alapul, hanem egy erre épülő, **lexikai elsődlegesség** nevű reláción: egy v vszv **elsődleges** egy w vszv-hoz képest ($v[w]$), amennyiben vagy az teljesül, hogy w egyoldalúan implikálja v -t (tehát w szigorúan több információt hordoz), vagy az, hogy kölcsönösen implikálják egymást, de w -ben kevesebb vonzat kerül (explicit) kifejezésre.

Az eddigi prioritási viszonyok tehát így alakulnak: (4a) [(4b) [(4c) [(4d). Az első két reláció azt az intuíciót fejezi ki, hogy egyre nagyobb (több információt hordozó) szituációt írunk le új szereplők bevonásával, míg az utolsó reláció során ugyanazon szereplők helyzete módosul egy később kifejtendő általános értelemben. A konkrét esetben például a (4c)-ben még előtérben álló Ágens (4d)-ben háttérbe szorul azáltal, hogy meg sem nevezük, noha létéről tudunk. Lényegében arról van szó, amit az LFG-ben (Bresnan–Kanerva 1989) úgy fejeznek ki, hogy a passzivizálás során elnyomjuk az Ágenst. Vegyük észre, hogy a bevezetett lexikai elsődlegességi reláció iránya megegyezik a morfológiai vagy szintaktikai érvek alapján meghatározott szokásos derivációs iránnyal, számot adva például a passzivizálás esetében arról, hogy a kétvonzatos tranzitív alakból származtatják az egyvonzatosat, és nem fordítva (mint mondjuk a műveltetésnél). A származtatási irányról tehát szemantikai alapokon nemtriviális állításokat lehet tenni; ahol triviálisnak lenne mondható például egy pusztaszám-növekedésen alapuló reláció.

A (4e)-ben bemutatott vszv-ot tipikusan (4c)-ből szokták levezetni, **műveltetés-sel**. A lexikai elsődlegességi reláció erről számot is ad: (4c) [(4e), hiszen a következő mondat egyoldalúan implikálja az (5c) állítást (és a többit is az (5a-d) sorozatban): *Törtett be már valaki ablakot ezen a környéken*. Végül (4e) [(4f), tekintve, hogy a *Törtettek be már ablakot ezen a környéken* tesztmondat egyenértékű (4e) iménti tesztmondatával, viszont kevesebb vonzatot jelenít meg.

Megközelítésem lényegére világít rá a (4f) vszv információ-tartalmának áttekintése: noha a szóban forgó vszv használatakor csupán egyetlen szereplő megnevezésére van lehetőségünk (éppen úgy, mint a (4a) vszv esetében), négy szereplő összjátékára utalunk: az ablak (Patiens) betört egy nekiütköző Instrumentum hatására, amelyet egy Okozó által irányított Ágens indított útnak. A τ modell alaphipotézise az, hogy ugyanazt az igetövet (nyelvfüggő morfológiai változtatások mellett) a nyelv története folyamán egyre nagyobb/gazdagabb szituációk leírására is alkalmazzák; és ez a jelentéskiterjesztési folyamat a szinkrón nyelvéllapotban is kimutatható és relevanciával bír.¹²

¹²Ez nem jelenti azt, hogy a szinkrón nyelvéllapot alapján megállapított elsődlegességi sorrendje bizonyos vszv-oknak **szükségképpen** a tényleges etimológiai fejlődést mutatja; csupán annak egy **elméletileg lehetséges** (és tipikus) változatát. Az elemek helyét egy nyelvi rendszerben nyilván befolyásolja a történetük/származásuk, de előfordulhat átrendeződés a szinkrón állapotban.

A jelenség szerepe a nyelv életében nyilván az, hogy a lexikai egységek gyűjtéménye folyamatosan igazodik a változó világ leírásának igényéhez, mint ahogy például a sakk elsajátítása során az egyes figurák egyszeri lépése helyett lassan hosszabb lépéskombinációkat vagy tipikus állásokat kezdünk elemi egységnek tekinteni.

Tekintsük most át a *szúr* és a *lő* ige néhány vszv-ának elsődlegességi viszonyait!

- (6)
- Egy szög megszurta az abroncsot.
  - Péter beleszurtt egy szöget az abroncsba.
  - Péter kiszúrta az abroncsot (egy szöggel).
  - Mari beleszúrattott egy szöget az abroncsba (Péterrel).
  - Kiszúrátták az abroncsokat.
- (7)
- Péter kilőtt egy nyílveszőt.
  - Péter lelőtte a nyulat egy nyílveszővel.
  - Lelövették a nyulakat.

Egy hegyes tárgy véletlenül is némileg befűrődhat egy puhább anyagba (6a), de az is megnevezhető a *szúr* ige megfelelő változatának a segítségével, hogy ezt a magszituációt egy Ágens állítja elő (6b): (6a) [(6b), hiszen az implikáció egyirányú. A (6c) vszv által leírt szituációt pedig úgy kaphatjuk meg (6b)-ből, hogy a szúrásnak az abroncsra gyakorolt végzetes (totális) hatását is hozzátesszük: (6b) [(6c). A (6b) vszv által leírt szituáció egy Okozó parancsára is történhet: (6b) [(6d). A lexikai elsődlegesség relációjának jellemzéséhez érdemes megfigyelni, hogy (6c) és (6d) vszv-ai között semelyik irányban nem áll fenn elsődlegességi viszony¹³, tehát a vizsgált reláció (általánosságban) nem teljes, csupán **részbenrendezés**, néhány **összehasonlíthatatlan** vszv-párral. A (6e)-ben megjelenített passzív vszv-hoz képest viszont (egyetlen explicit vonzathelye dacára) mind a négy előző vszv lexikailag elsődleges.

A nyílvesző kilövésébe (7a) nem (szükségképpen) értendő bele az, hogy e cselekedet egy nyúl halálához vezet (7b), sem az, hogy ez parancsra történt (7c): (7a) [(7b) [(7c).

Mint említettem, a τ modell egyik újdonsága, hogy egy vszv-ban a vonzatok nem valamilyen szerepbesorolásról meglévő humán intuíción alapján kapnak jellemzést, hanem a „rokon” vszv-ok alapján. A rokonság immár megragadható a lexikai elsődlegesség fogalmára támaszkodva: véve egy v vszv-ot, egy $\{w_1, w_2, \dots, w_n\}$ halmazát vszv-oknak a v -hez tartozó **családnak** nevezünk, amennyiben valamennyi említett w_i elsődleges v -hez képest (w_i [v).

Annyi már ebből is látható, hogy például a (4f) vszv-ot, ami látszólag egyetlen vonzathelyet tartalmaz, a hozzátartozó (4a-e) család oly módon jellemez, hogy kiderül: az ablak betöretése négy szereplő összjátéka. Definiálható általánosságban egy v vszv-nak egy W családja szerinti **kiterjesztett vonzatszerkezete**: $\text{Ext}(v, W) = \{x : x \in W$

¹³(6c)-ben egy Okozó jelenléte nincs feltételezve, míg (6d)-ben az abroncs totális behatottságának mozzanata. Így a (6c)-beli információ több is, kevesebb is, mint a (6d)-beli.

valamelyik $w \in W$ esetén}. Így hát bár a (4f) vszv csak a *Patient*¹⁴ tartalmazza ($v_{(4f)} = \{\text{Patiens}\}$), a kiterjesztett vonzatszerkezetébe további három szerep is beletartozik: $\text{Ext}(v_{(4f)}, \{v_{(4a)}, v_{(4b)}, v_{(4c)}, v_{(4d)}, v_{(4e)}\}) = \{\text{Pat, Ins, Ág, Okozó}\}$. Kézenfekvően adódik általánosságban egy v vszv **implicit vonzatainak** másutt nehezen megragadható fogalma: $\text{Ext}(v, W)$ és v különbségeként¹⁵, ahol v -n most e vszv (nem elliptikus mondatban) morfoszintaktikailag realizálódó vonzatait értem. A (4f) vszv-nak az *Instrumentum*, az *Ágens* és az *Okozó* tehát implicit vonzatai. Hasonlóképpen implicit vonzat a (6e) vszv (6a-d) szerinti kiterjesztésében is az *Instrumentum* (szög), az *Ágens* (Péter) és az *Okozó* (Mari). A (7c) vszv implicit vonzatai viszont csak ketten vannak, amennyiben a figyelembe vett család a (7a-b) vszv-okból áll csak: *Instrumentum* (nyílvessző) és *Ágens* (Péter). Nagyobb család figyelembe vétele esetén természetesen az *Okozóra* is rátalál-nánk.

Az iménti alponthoz bevezettük tehát a vszv-ok családjának fogalmát a lexikai elsődlegesség relációjára támaszkodva, mely reláció egyben struktúrát is nyújt a család számára. Az egyes vszv-ok jellemzése majd a hozzátartozó strukturált család(ok)on fog alapulni. E jellemzés részeként egyelőre az implicit vonzatokat tudtuk megragadni.

3.2 A központi vonzatok a vonzatszerkezetben

A passzív alakok kapcsán (pl. 4d) felmerült olyan eset, ahol két rokon vszv ugyanolyan információ-tartalommal bír (vö. (4c,d)), és ebben az értelemben ugyanazt a szituációt fejezik tehát ki kétféle formában. Más vonzathelyek realizálódnak viszont explicit, illetve implicit módon ((4d)-ben az *Ágens* implicit), egyes vonzatok pedig más morfoszintaktikai megjelenést nyernek ((4d)-nek az angol passzív alakra emlékeztető változatában a *Patiens* alanyi kifejezést nyer). Ez a jelenség nem magyarázható a 3.1 alponthoz ismertetett módon: azzal, hogy a nyelv úgy igazodik a világ változásaihoz, hogy ugyanazon igetővel (morfológiai és/vagy vonzatszerkezet-változás mellett) egyre gazdagabb szituációkat ír le. Vajon akkor mi lehet a magyarázata ugyanazon szituáció többféle realizálási lehetőségének?

Különböző szituációt leíró rokon vszv-ok esetében is felmerül lényegében ugyanez a kérdés a következő észrevétel kapcsán: ha egy adott vszv-tal alkotott állító mondat igaz, akkor a hozzá képest elsődleges vszv-tal alkotott állító mondatok is igazak, köszönhetően az implikációs viszonyoknak. Nem hazudik az, aki tudatában van annak, hogy *a főnök betört az ablakot Péterrel* (4e), mégis **csak** annyit közöl, hogy *Péter betört az ablakot* (4c), vagy hogy *betört az ablak* (4a); csupán elhallgatja vagy háttérben hagyja egyes szereplők szerepét (például az *Okozóét* (4c)-ben, és még az *Ágensét* is (4a)-ban), míg másokét előtérbe helyezi ((4a)-ban a *Patiens* állapotváltozására össz-

¹⁴A hagyományos tematikus szerepcímkeket az egyes vonzathelyek (szerepek/szereplők) megnevezésére továbbra is használom, tartalmuk jellegének megváltoztatása ellenére. A kényelmi szempontokon kívül indokolja ezt a korábbi megközelítésekkel való összevetetőség is.

¹⁵A W családra való hivatkozás a τ modell legfrissebb változatában (Alberti 1997) megjelenő „technikai elem”, amelynek elvi jelentőségéről 3.4-ben lesz szó.

pontosul a figyelem). Teheti ezt a beszélő azért, mert egyes szereplőket lényegtelennek tart a mondanivalója szempontjából, de éppen azért is, mert el akarja terelni a figyelmet valamiről. *A labda betörte az ablakot* (4b) mondatot használja például az a fiú, aki a szóban forgó labdával focizás közben betört egy ablakot, de szeretné a felelősséget elhárítani magáról.

A tárgyalt pragmatikai-szemantikai jelenségben Dowty (1991: 5. pont) nyomán olyan beszélő-függő (**speaker-dependent**) mozzanatot láthatunk, amit nem szabad összekeverni az elemzett vszv jelentésének esemény-függő (**event-dependent**), azaz igazság-feltételelesen értelmezhető mozzanatával. A szerepazonosító funkció vész el, ha például (Schlesinger (1988) szellemében) a (4b) vszv alanyát, ami megfelel a (4c) változat *-val/vel* ragos vonzatának, nem Instrumentumnak, hanem Ágensnek tartjuk, mondván: a következő mondatban az ablak betörésének képessége az adott kalapács sajátossága, függetlenül az Ágenstől: *ez a kalapács még a legvastagabb ablakot is betöri*.

A τ modell által kínált megoldás az említett pragmatikai és logikai jellegű információ-tartalom olyan explicit elkülönítésén alapul, amelyben egyszersmind a kétféle információ szoros kapcsolata is egzakt formális kezelést kap. Minden egyes vszv-hoz egy olyan kettős struktúra rendelődik, amelyben a **relatív** részstruktúra hivatott a beszélő sajátos szempontjainak a kifejezésére, míg az **abszolút** részstruktúra azt rögzíti, hogy milyen módon épültek be a nyelvbe az illető vszv által felidézett situáció „valóságos” mozzanatai; amihez gyorsan hozzá kell tenni, hogy a relatív részstruktúra sem a valóság ellenében fejez ki valamit, hanem inkább annak egy mozzanatát emeli ki (más mozzanatokat háttérben hagyva). Előrevetem, hogy az abszolút részstruktúra éppen az egyes vszv-ok által kiemelt mozzanatok összegzése egy meghatározott családon belül.

A relatív részstruktúra annak formális megfogalmazására hivatott, amit az eddigiekben így emlegettünk: előtérbe állít vagy a háttérben hagy a beszélő egyes szereplőket az ige által leírt situációban. Az első tényező nyilván az, hogy egy adott vszv-ban mely szereplők kapnak morfoszintaktikai megjelenítést (például a (4a,d,f) példamondatokban csak a Patiens), a második tényező pedig az, hogy melyik szereplő milyen megjelenítést kap. Ez utóbbi kérdés részeként esetet, szórendet, pre- és posztpozíciókat, a finit ige és a vonzat közötti egyeztetést kell figyelembe venni.

A szereplők előtérbe helyezése azonban nem egy adott grammatikai eszközhöz kötődik (nyelvfüggetlen módon), hanem nyelvről nyelvre változik, és az adott nyelv struktúráján belül kell megtalálni a kitüntetett vonzat-megjelenítési formákat, ismét felidézve a strukturalizmus szellemét. Gazdag explicit esetrendszerrel bíró nyelvben (pl. magyar) nyilván a jelöletlen eset jelöli a preferált szereplőt, konfigurációs nyelvben (angol) a vezérlésen alapuló hierarchiában sejtethetjük a szereplők preferenciasorrendjének kifejezőjét, míg olyan nyelvben, amelyre a nyelvtani nemek kifejezett rendszere a jellemző (pl. Bantu nyelvek), az igével nemben egyeztetett vonzatok bírnak kitüntetett szereppel. Ilyen és más eszközök, illetve ezek kombinációi segítenek megmutatni a preferált szereplő(ke)t. Lényegében a szintaktikai funkciók (alany, tárgy stb.)

hagyományos fogalmának egyfajta univerzális értelmezési lehetőségéről van szó: Komlósy (1992: 368) szavával élve, mondatbeli „rangokat” fejeznek ki.

A relatív struktúra tehát egy absztrakt rendezés vonzatok között, amely az adott nyelv rendszerétől függően kap morfoszintaktikai megjelenítést. A szintaktikai funkciók iménti megközelítésében lényegében azt lehet mondani, hogy az alany és a tárgy olyan kitüntetett funkciók, amelyek a beszélő által előtérbe helyezendő szereplők kifejezésére szolgálnak, összhangban az évszázados tapasztalattal. A magyarban és az angolban ezzel a megközelítéssel megkapjuk a szokásos alanyokat és tárgyakat. **Központi vonzat hipotézis** néven fogalmaztam meg (Alberti 1997) azt az univerzális feltételezést, hogy az egyes emberi nyelvekben 2–3 olyan grammatikai funkció van, amely kitüntetett egyfelől az adott nyelv formális rendszerében értelmezhető módon, másfelől pedig abban a tekintetben, hogy a vszv-okhoz rendelhető relatív részstruktúrájának meghatározza a központi részét: egy teljes (avagy lineáris) rendezést az általuk megjelölt vonzat-helyek (szereplők) között.

A (4) példásor mellett az iménti relatív struktúrákat előlegeztem meg. Idézzünk most fel néhányat ezek közül, kiegészítve más tanulságos példákkal!

(8)	a.	Betört az ablak.	<<Patiens>, Ø>
	b.	A labda / kalapács betörte az ablakot.	<<Ins, Pat>, Ø>
	c.	Péter betörte az ablakot egy kalapáccsal.	<<Ág, Pat>, {Ins}>
	d.	[?] Az ablak betörtetett Péter által.	<<Patiens>, Ágens>
	e.	A főnök betörtette az ablakot Péterrel.	<<Okozó, Pat>, {Ág}>
(9)	a.	Péter beleszúrt egy szöveget az abroncsba.	<<Ág, Pat>, {Végg}>
	b.	Péter kiszúrta az abroncsot (egy szöggel).	<<Ág, Végg>, {Pat}>
(10)	a.	Péter kilőtt egy nyilvesszót a nyúlra.	<<Ág, Pat>, {Végg}>
	b.	Péter lelőtte a nyulat egy nyilvesszővel.	<<Ág, Végg>, {Pat}>
(11)	a.	Péter megajándékozta Marit egy könyvvel.	<<Ág, Ben>, {Aján}>
	b.	Péter ajándékozott Marinak egy könyvet.	<<Ág, Aján >, {Ben}>

Mint a fenti példák szemléltetik, egy adott vszv relatív részstruktúráját matematikai szempontból egy rendezett párként ábrázolom, amelynek első tagja a **központi vonzatok** lineárisan rendezett (a fentiek értelmében egy meghatározott nyelvben legfeljebb 2 vagy 3 elemű) halmaza, második tagja pedig a maradék (explicit) vonzatok (rendezetlen) halmaza. Motiválásra szorul még, hogy a központi vonzathalmazt miért tekintem **lineárisan rendezettnek**, milyen többletet jelent ez azon túl, hogy az érintett szerepeket a beszélő számára megkülönböztetett jelentőségűnek gondolom.

Aki a fenti (8e) propozíció tudatában az (amúgy igaz) (8a) állítást használja, az csak a Patiens (ablak) állapotában beálló változást kívánja közölni a hallgatóval; aki viszont a (8b) alakot használja, az az Instrumentumnak a Patiensre gyakorolt hatását állítja a középpontba (például azért, hogy elterelje a figyelmet az Ágensről, vagy azért, hogy felhívja a figyelmet az Instrumentum kiválóságára); végül aki a (8c) alakot alkalmazza, az azt hangsúlyozza, hogy a döntő mozzanat az akarattal (vagy legalábbis kez-

deményezési szereppel) bíró Ágensnek a Patiensre gyakorolt hatása, melyben az Instrumentum impulzusközvetítő szerepe mellékes. Azt állítom tehát, hogy a relatív struktúrában a központi vonzathalmaz nem pusztán egy-két szerep megkülönböztetett fontosságára utal, hanem a köztük fellépő **hatás** döntő jelentőségére (a hatás irányát jelzi a rendezés)¹⁶; ahol az egyelemű központi vonzathalmaz éppen e hatás irrelevanciáját fejezi ki, vagy – ezzel párhuzamosan – egy szereplő önmagára tett hatásának relevanciáját. Tehát (8a) használatával utalhat a beszélő arra, hogy irrelevánsnak tartja, ki törte be az ablakot és mivel, vagy esetleg arra utal, hogy magának az ablaknak a tulajdonságai predestinálták a csúnya véget: *Nem csoda, hogy betört ez a repedt ablak.*

A tárgyalat pragmatikai-szemantikai tényező is hozzájárul annak magyarázatához, hogy egy igető körül miért alakul ki sokféle vszv. Az ablak betörését például közvetlenül az Instrumentum végzi el, tehát a „fizikai valóságot” a ritkán használt (8b) fejezné ki hüen, a beszélő számára azonban a (8c) vszv által kifejezett közvetett hatás az érdekes, vagy éppen a (8e)-féle még közvetettebb hatás, hiszen az emberi világban az a döntő, hogy valaki állapotváltozást **akar** (vagy tud) előidézni, a közvetítők szinte lényegtelenek.

A (8c-d) pár, mely a magyarban régiesen hat, ám az angol passzivizálást pontosan illusztrálja, újabb tanulsággal szolgál a vonzatszerkezet beszélő-függőségének lehetőségeivel kapcsolatban. Az aktív (8c) vszv-ban a beszélő az Ágensnek a Patiensre gyakorolt hatását állítja a középpontba. A passzív (8d) változat természetesen nem egy fordított hatásirányt sugall, ami már ellentmondana a fizikai valóságnak¹⁷, mégis ellentétes olyan értelemben, hogy a Patiens vált a fontos szereplővé, és az Ágens lett a másodlagos. A passzivizálás tehát arról szól, hogy az Ágens kikerül a (beszélő számára) központi szereplők köréből.

A (9a-b) és a (10a-b) párok ugyanazt a relatív szerkezeti alternatívát szemléltetik. Az alapszituáció az, hogy egy Ágens eljuttat egy Páciens-t egy Végpontba. A beszélő középpontba állíthatja a fizikai világbeli közvetlen hatást: az Ágensnek a Patiensre gyakorolt hatását ((a) változatok). Vagy középpontba állíthatja az intencionális (Wilkins 1988) szempontból releváns hatást: az Ágens a Végponton **akar** állapotváltozást végrehajtani ((b) változatok).

¹⁶A hatásirány kiszámítása a kiténtetett szintaktikai funkciók alapján történik, nyelvtípustól függően. Az akkuzatív nyelvekben (angol, német, magyar stb.) például kételemű központi vonzathalmaz esetén az intranzitív vonzat jelöletlen esetében (nominatívuszban) álló vonzat referál a hatás kiindulópontjára, a jelölt esetben (akkuzatívuszban) álló pedig a hatás célpontjára. Egy másik kombinatorikus lehetőséget valósítanak meg a tisztán ergatív nyelvek (pl. Dyrbal; Comrie 1989): ezekben az intranzitív vonzat esetét (abszolutívuszt) kapja meg a hatás célpontját megjelenítő vonzat a tranzitív vonzatkeretben, miközben a hatás kiindulópontja ún. ergatívuszban áll. Vannak továbbá kevert esetrendszerű nyelvek is (Comrie 1989). Szeretnék rámutatni annak jelentőségére, hogy a τ modellben a nyelvfüggő esetrendszer világosan elválik az általa (nyelvenként másképp) realizált univerzális relatív részstruktúrától.

¹⁷Vegyük észre, hogy a (8c) értelemben nem létezik olyan vszv, amelynek a relatív struktúrájában a központi vonzathalmaz egy <Patiens, Ágens> lista volna (kb. **az ablak betörte Pétert* ‘az ablak betört, és ez hatással van Péterre’).

Mint említettem, az absztrakt relatív struktúrát a vszv-ok lexikonbeli pragmatikai-szemantikai jellemzésének ítélem, némileg hasonló szereppel, mint amilyennel rendelkezik a **topikalizálás** nevű szintaktikai eszköz (pl. É. Kiss 1992)¹⁸. A fentiekben a struktúra elemeit interpretációval láttam el („releváns a beszélő számára egy-egy szereplő, illetve a köztük fennálló hatás”), ami a logika hagyományos eszközeivel megragadhatatlan pragmatikai tényezők esetében problémákat vethet fel. Általában is a 2. pontban **meghatározhatósági** probléma néven tárgyalt valóság-nyelv kapcsolat körültekintő kezelésre szorul a valóságra vonatkozó intuíció homályos jellege miatt. A háttérben a következő folyamat húzódik meg: a nyelvbe eredetileg valamilyen határozott jelentéssel bekerülő elemek (pl. esetjelölők, prepozíciók és névutók) sajátos szerepet kapnak a grammatika rendszerében, amit aztán olyan helyeken is elkezdenek betölteni, ahol a szóban forgó elemek már nem rendelkeznek az eredeti interpretációval). E megközelítés jegyében a relatív részstruktúrát, és majd a vszv-okhoz társuló teljes lexikai-szemantikai struktúrát **kanonikus interpretációval** fogom ellátni, amin a következő értendő: a megadott interpretáció **igaz** ott, ahol az adott interpretáció értelmezhető (ahol az érintett elem még őrzi eredeti jelentését), és másutt **nincsen értelmezve**. Ami ki van zárva, az az, hogy az adott interpretáció értelmezhető valahol, de **hamis**.

Például a (8b) és (8c) mondatokkal kapcsolatban említett beszélői szándékok (az eszköz, illetve az Ágens szerepének beállítását illetően) talán nem minden konkrét helyzetben nyilvánulnak meg egyértelműen, de ahol markánsan felvetődik a beszélői nézőpont kérdése, ott az nem ellentétes az általam állítottal, és reményeim szerint az olvasó intuíciójával sem.

Az alpont végén említést érdemel még, hogy a relatív részstruktúráról univerzális tendenciákról szóló hipotéziseket lehet felállítani, melyeket az eddigi tapasztalat mellett az a kettős feladat is alátámaszt, amit a központi vonzathalmaz betölt egyfelől a beszélő nézőpontjának kifejezésében, másfelől az abszolút részstruktúra „rögzítésében” (ld. 3.3). A központi vonzathalmaz csupán egészen kivételesen üres (egy a ritka ellenpéldák közül: *hajnalodik*); ha pedig egy igének csak egyetlen vonzata van, akkor az illető vonzat központi (pl. *Péter alszik, ül, dolgozik*, ellenpélda: *Péternek befellegzett*). A legalább két vonzattal rendelkező igék központi vonzathalmazza többnyire kételemű (pl. *Péter szereti/megveri Marit, Péter bemutatja Marit Ödönnek*, ellenpl.: *Péter nyári utazásairól mesél Marinak*).

¹⁸Ennek igazolására egy érvet szeretnék bemutatni a passzivizálással kapcsolatban, amelyről megállapítottuk, hogy a Patienst emeli a figyelem középpontjába. A rugalmas szórendű magyar nyelvben, ahol explicit szintaktikai kifejezést kap a topik, ebbe a pozícióba kerül a beszélő által preferált Patiens, míg az ilyen mondatok angol megfelelőjében passzivizáláshoz kell folyamodni, amely olyan vszv-ot állít elő, amiben a Patiens kiemelt helyzetben van az Ágenshez képest (Alberti 1997): *This article has been read by three referees – Ezt a cikket három bíráló olvasta el.*

3.3 A vonzatszerkezet abszolút részstruktúrája

Mint említettem, a τ modell a hagyományos tematikus elemzésben gyakran összekeveredő pragmatikai és logikai jellegű információ-tartalom olyan explicit elkülönítésén alapul, amelyben egyszersmind a kétféle információ szoros kapcsolata is egzakt formális kezelést kap. Minden egyes vszv-hoz egy olyan kettős struktúra rendelődik, amelyben az imént ismertetett **relatív** részstruktúra hivatott a beszélő sajátos szempontjainak a kifejezésére, míg az **abszolút** részstruktúra a „valóságbeli” szituáció teljességét mutatja meg; hozzátettük, hogy a relatív részstruktúra sem a valóság ellenében fejez ki valamit, hanem inkább annak egy mozzanatát emeli ki (más mozzanatokat háttérben hagyva). Ennek szellemében az abszolút részstruktúra éppen az egyes vszv-ok által kiemelt mozzanatok összegzése egy meghatározott családon belül.

Az említett kiemelt mozzanat pedig nem más, mint a tranzitív (tehát két központi vonzatot tartalmazó) vszv-ok által jelzett szereplők közötti **hatás**. Első közelítésben egy v vszv abszolút részstruktúráját (egy hozzátartozó W család szerint, amibe most beleértem a közös igetöt is) kézenfekvő egy olyan rendezett hármasként definiálni, amelynek tagjai a következő (unáris, illetve bináris) relációk a vszv-beli vonzatok halmaza fölött: $\text{Age}(v,W)$ **negatív**, avagy **ágentív pólus** ($\text{Age}(v,W) \subset \text{Ext}(v,W)$); $\text{Pat}(v,W)$ **pozitív**, avagy **patiensi pólus** ($\text{Pat}(v,W) \subset \text{Ext}(v,W)$); $\text{Aord}(v,W)$ **abszolút sorrend** ($\text{Aord}(v,W) \subset \text{Ext}(v,W)^2$). Definíció szerint az ágentív pólusba a v vszv $\text{Ext}(v,W)$ kiterjesztésének azok az x tagjai kerülnek, amelyekre igaz, hogy a W családhoz tartozó valamelyik tranzitív vszv-ban x a relatív részstruktúra központi vonzatlistájának az első eleme (kb. a tranzitív alanyról van szó). Hasonlóképpen, a patiensi pólusba a v vszv $\text{Ext}(v,W)$ kiterjesztésének azok az y tagjai kerülnek, amelyekre igaz, hogy a W családhoz tartozó valamelyik tranzitív vszv-ban y a relatív részstruktúra központi vonzatlistájának az utolsó eleme (kb. a tranzitív tárgyról van szó). Végül az abszolút sorrend nevű bináris relációba olyan $\langle x,y \rangle$ párok kerülnek, amelyekre igaz az, hogy a W családhoz tartozó valamelyik tranzitív vszv relatív részstruktúrájában a központi vonzatlista így fest: $\langle x,\dots,y \rangle$ (x tehát az alany ott, ahol y a tárgy).

Nagyjából a következő intuíciót ragadja meg az imént vázolt definíció: egy v vszv (kiterjesztésének) x és y vonzatairól az a tény, hogy egy hozzátartozó családban van egy tranzitív vszv x -szel mint alannal és y -nal mint tárggyal, azt fejezi ki, hogy az x szerep(lő) ágentív szemantikai töltéssel bír, az y szerep(lő) patiensi töltésű; az $\langle x,y \rangle$ sorrend pedig a kettejük közötti ilyen irányú (közvetlen vagy közvetett) hatást jelzi. Az ágentív töltés attribútumait Dowtyhoz (1991) hasonlóan az okozásban, az akaratgyakorlásban, a kezdeményezésben jelölhetjük meg, míg a patiensi jelleg lényege az állapotváltozás elszenvedése, a létrejövés vagy megszűnés, illetve az, hogy egy feladat végrehajtását rajta lehet lemérni (**Incremental Theme**). Mindez a 3.2-ben vázolt kanonikus interpretációval értendő.

A (4f) passzív vszv (*betörették az ablakot*) abszolút részstruktúrájáról például a következőt tudhatjuk meg a hozzátartozó (4a-e) család alapján:

$$(12) \quad \begin{aligned} \text{Age}(v_{(4f)}, v_{(4a-e)}) &= \{\text{Okozó}, \text{Ágens}, \text{Ins}\} \\ \text{Pat}(v_{(4f)}, v_{(4a-e)}) &= \{\text{Patiens}\} \\ \text{Aord}(v_{(4f)}, v_{(4a-e)}) &= \{\langle \text{Okozó}, \text{Pat} \rangle, \langle \text{Ág}, \text{Pat} \rangle, \langle \text{Ins}, \text{Pat} \rangle\} \end{aligned}$$

Az Okozó, az Ágens, illetve az Instrumentum ágentivitását a (4e), (4c), illetve (4b) tranzitív vszv-ok jelzik rendre, és mindhárom alapján következtethetünk a Patiens patiens jellegére. Megállapítható továbbá, hogy a Patiensre hatást gyakorol mindhárom másik szereplő.

A szűr ige (6e) vszv-nak (*kiszúratták az abroncsokat*) abszolút részstruktúrájáról a következő derül ki a (6a-d) család alapján:

$$(13) \quad \begin{aligned} \text{a.} \quad \text{Age}(v_{(6e)}, v_{(6a-d)}) &= \{\text{Okozó}, \text{Ágens}, \text{Ins}\} \\ \text{b.} \quad \text{Pat}(v_{(6a)}, v_{(6a-d)}) &= \{\text{Ins}, \text{Patiens}\} \\ \text{c.} \quad \text{Aord}(v_{(6a)}, v_{(6a-d)}) &= \{\langle \text{Ins}, \text{Pat} \rangle, \langle \text{Ág}, \text{Ins} \rangle, \langle \text{Ág}, \text{Pat} \rangle, \langle \text{Okozó}, \text{Ins} \rangle\} \\ \text{d.} \quad \text{Ágens} &\rightarrow \text{Instrumentum} \rightarrow \text{Patiens} \end{aligned}$$

Érdekességet jelent az Instrumentum kettős jellege, ami jól tükrözi impulzusközvetítő (Kömlösy 1992) szerepét. Ugyanerre a vonásra utal az abszolút sorrend relációjának a (13d)-ben bemutatott néhány láncszeme, ahol a szemléletesség kedvéért nyíllal jelöltem a relációt.

Visszatérve az általános tárgyaláshoz, most egy univerzális tételt kívánok ki mondani az **abszolút sorrend** relációról, illetve közvetve a vszv-családokban felbukkanó relatív részstruktúrák változatosságát korlátozó tényezőkről: tetszőleges v vszv tetszőleges hozzátartozó W család alapján megállapított Aord(v,W) abszolút sorrend relációjára fennáll az, hogy Aord(v,W) részhalmaza egy szigorú lineáris rendezési relációnak¹⁹. Az emögött rejlő hipotézis az, hogy az abszolút struktúra egy szereplők közötti hatásláncolatot fejez ki – némileg részlegesen, függően a tekintetbe vett családtól. A tétel egyik nyilvánvaló következménye az, hogy ugyanahhoz a családhoz tartozó v és w tranzitív vszv-oknak nem lehet $\langle x, y \rangle$, illetve $\langle y, x \rangle$ központi vonzatlistája, azaz nem jelezhetnek ellentétes hatásirányt a vonzatok között. További következmény, hogy ha u, v és w egy családhoz tartozó tranzitív vszv-ok, akkor nem lehet a központi vonzatlistájuk rendre $\langle x, y \rangle$, $\langle y, z \rangle$, illetve $\langle z, x \rangle$: a szereplők közötti hatás tehát továbbgyűrűzik, és nem fordul vissza.

A tematikus hierarchián alapuló elméletek (ld. 2. pont) – általában helyesen megragadva a fizikai világban tapasztalható hatásláncolatot – az eddigi elemzéseknél gazdagabb, nemcsak részleges, lineáris rendezést feltételeznek az érintett szereplők között:

¹⁹ Az állítás egy különleges vszv-csoportra csak némi előkészítés után alkalmazható. Olyan vszv-ok érintettek, ahol vannak szimmetrikus szerepek; a teendő pedig ezek egybeolvasztása ekvivalencia-osztályozás segítségével. Meghatározásokkal és egyéb részletekkel Alberti (1997) szolgál.

(14) Okozó → Ágens → Instrumentum → Patiens → Végpont

Az Aord reláció megközelítésére mutatott eddigi eljárás e hatásláncolat néhány láncszeméről semmiképpen nem tud számot adni, hiszen a *betör* igének (4, 8) például nincsen se <Okozó, Ágens>, se <Ágens, Ins> központi vonzatlistájú vszv-a (**A főnök betörte Pétert (ablakilag), *Péter betörte a kalapácsot az ablakba*²⁰), a *lő* igének (7) pedig nincsen vszv-a <Patiens, Végpont> vonzatlistával (**A nyílvessző lelőtte a nyulat*). Az elkövetkezőkben szeretném bemutatni, hogy a hatáslánc státusza meghatározható úgy, hogy egyszersem számot adunk bizonyos központi vonzatlistájú vszv-ok hiányáról is.

Az előző bekezdésben említett agrammatikus alakok világossá teszik, hogy a teljes hatáslánc elérése nem (csak) egyre nagyobb vszv-családok figyelembe vételén múlik. A megoldás kulcsa abban rejlik, hogy az adott vszv abszolút részstruktúrájának meghatározásakor a családbeli vszv-okat nem elkülönülten kell figyelembe venni, hanem a családbeli (lexikai elsődlegességen alapuló) struktúra részeként. Ismertetem most a **Lánc teszt** elnevezéssel javasolt (Alberti 1997) algoritmikus eljárás lényegét (sajnos néhány ponton nem elhanyagolható egyszerűsítésekkel).

A név arra utal, hogy az elemzendő *v* vszv abszolút részstruktúráját egy olyan *W* család alapján kell meghatározni, amelynek tagjai láncba rendezhetőek a lexikai elsődlegesség relációja szerint: $w_1 [w_2 [\dots [w_{n-1} [w_n$. Külön szerepet kap majd a lánc első tagja ($\text{Pri}(w) = w_1$), amit **primitív** vszv-ként fogok a továbbiakban említeni. Kiköthetjük az egyszerűség kedvéért, hogy a $\text{Pri}(w)$ vszv-on kívül mindegyik tranzitív kell, hogy legyen (míg maga $\text{Pri}(w)$ tetszőleges). Jelölje továbbá $\text{min}(w)$, illetve $\text{max}(w)$ egy legalább kételemű központi vonzatlistával bíró tetszőleges *w* vszv említett vonzatlistájának első, illetve utolsó tagját. Tehát ennek a *w* vszv-nak így fest a központi vonzatlistája: < $\text{min}(w)$, ..., $\text{max}(w)$ >. A *v* abszolút részstruktúráját ezek után a következő rendezett ötösként határozhatjuk meg: <Aord(*v*,*W*), Age(*v*,*W*), Pat(*v*,*W*), AG(*v*,*W*), PT(*v*,*W*)>, rendre az alábbi elnevezésekkel: **abszolút sorrend**, **ágentív pólus**, **patiensi pólus**, **szigorúan ágentív pólus**, **szigorúan patiensi pólus**.

Az abszolút sorrend reláció egy olyan algoritmus segítségével kalkulálható ki, ami a *W* lánc tagjait egymás után veszi figyelembe, a primitív tagnál kezdve, és egy vonzatláncot épít (tehát lineáris rendezést telepít a vonzathelyek közé). Az építkezés kiindulópontja $\text{Pri}(w)$ relatív részstruktúrája, amit a későbbiek miatt jelölhetünk így: < $\text{min}(w_1)$, ..., $\text{max}(w_1)$ >, ahol *x* egybeeshet *y*-nal. A továbbiakban mindig az addig felépített vonzatláncot kell továbbfejleszteni a *W* vszv-lánc éppen tekintett w_i tagja alapján úgy, hogy a vonzatlánc elé odacsatoljuk $\text{min}(w_i)$ -t, mögé pedig odacsatoljuk $\text{max}(w_i)$ -t, illetve közülük azt, amelyik még nem csatoltatott oda a vonzatlánchoz ko-

²⁰Megemlítendő a félreértések elkerülése végett, hogy a *Péter beletörte a kalapácsot az ablakba* mondattal szemléltetett vszv irreleváns, mert nem hasonlítható össze lexikai elsődlegesség szempontjából a *betör* ige (4)-ben ismertetett vszv-aival, hiszen a szóban forgó változat az Ágens által mozgatott tárgy összetörését implicálja, ellentétben a (4) vszv-okkal, nem implicálja viszont a mozdulatlan objektum összetörését, szintén ellentétben a (4) változatokkal.

rábban. Ha a W láncban semelyik két vszv-nak nem lenne közös tagja (tehát ugyanaz a szerep), akkor ilyen vonzatlánc épülne fel:

$$(15) \quad \min(w_n) \rightarrow \min(w_{n-1}) \rightarrow \dots \rightarrow \min(w_2) \rightarrow \min(w_1) \rightarrow \dots \rightarrow \max(w_1) \rightarrow \max(w_2) \\ \rightarrow \dots \rightarrow \max(w_{n-1}) \rightarrow \max(w_n)$$

Az eljárás azon a hipotézisen alapul, hogy ha a lánc egy $\langle w_1, \dots, w_{j-1} \rangle$ kezdőszakasza egy p szituációt ír le, amelyhez az algoritmus rögtön hozzá is rendelt egy vonzatszerepek közötti hatásláncolatot, akkor a soron következő gazdagabb információ-tartalmú w_j vszv x alanyának, illetve y tárgyának a státuszát (ha új szereplők) úgy foghatjuk fel, hogy x okozza a p szituáció előállítását, illetve a p szituáció fennállása/zajlása kihat y-ra.

Az ágentív és a patiensis pólus kiszámításában nincsen új elem, illetve precízen úgy kell fogalmazni, hogy egy v vszv-nak egy W vszv-lánc szerinti pólusai megegyeznek a v-nek azon család szerinti pólusaival, amely család éppen a W lánc tagjaiból áll. A szigorú pólusokat pedig úgy kapjuk meg, hogy a pólusokból (mint halmazokból) töröljük a primitív vszv központi vonzatlistáján szereplő tagokat. A szigorúan ágentív pólus tehát mindenképpen részhalmaza lesz az ágentív pólusnak, és hasonlóképpen a szigorúan patiensis pólus részhalmaza lesz a patiensis pólusnak. Előrevetítem, hogy a szigorú pólusok bevezetésének jelentősége abban áll, hogy ezekről majd megfogalmazhatunk egy olyan univerzális hipotézist, miszerint ők diszjunkt (közös elem nélküli) halmazok, vagyis a szerepek többsége egyértelműen vagy az ágensis, vagy a patiensis oldalra áll. A sima pólusoknak még lehet (egyetlen) közös tagja, mint (13a-b) mutatja.

Szemléltetésképpen számítsuk most ki a már többször is szóba került *(be)tör, szúr és lő* igecsálád egy-egy gazdagabb struktúrával bíró tagjának az abszolút részstruktúráját! Az első családból a *betörtet* (16d)-ben bemutatott vszv-ának az abszolút struktúráját fogjuk meghatározni az alábbi sorrendet követő lánc alapján (amelybe magát a (16d) alakot is beleszámíthatjuk):

(16) a.	Betört az ablak.	$\langle\langle \text{Patiens} \rangle, \emptyset \rangle$
b.	A kalapács betörte az ablakot.	$\langle\langle \text{Ins}, \text{Pat} \rangle, \emptyset \rangle$
c.	Péter betörte az ablakot egy kalapáccsal.	$\langle\langle \text{Ág}, \text{Pat} \rangle, \{ \text{Ins} \} \rangle$
d.	A főnök betörtette az ablakot Péterrel.	$\langle\langle \text{Okozó}, \text{Pat} \rangle, \{ \text{Ág} \} \rangle$

Az intranszítív primitív vszv-hoz (16a) képest (16b)-ben új szereplőként jelenik meg az ágentív oldalon (azaz alanyként) az Instrumentum címkével ellátott szerep(lő), tehát a vonzatlánc az eddigiek figyelembe vételét követően így fest: $\text{Ins} \rightarrow \text{Pat}$. Majd ugyancsak az ágentív oldalon jelenik meg az Ágens, és később az Okozó; kialakul tehát a teljes hatáslánc, mely hűen tükrözi a fizikai és a szociális világmépünket: $\text{Okozó} \rightarrow \text{Ágens} \rightarrow \text{Ins} \rightarrow \text{Pat}$. Az ágentív – és egyben szigorúan ágentív pólus – az Okozót, az Ágenst és az Instrumentumot tartalmazza (a tranzitív alanyok gyűjteményéről van szó, amely nem is tartalmaz közös elemet a primitív vszv-tal). A patiensis póluson egyedül a Patiens áll, a szigorúan patiensis pólus pedig üres, hiszen a primitív vszv egyetlen tagja éppen a

Patiens. Az abszolút részstruktúrát alkotó öt relációról az alábbi együttes ábrázolást adhatjuk²¹:

(17) Okozó << Ágens << Instr << Patiens

Az abszolút sorrend relációt szemlélteti a felső sor, a hatás balról jobbra terjed. A vékony nyilak a pólusokat jelzik, megvastagított részük pedig a szigorú pólusokat. Értelemszerűen a balról induló nyíl jelzi az ágens pólust, a jobbról induló pedig a patiensit.

Határozzuk most meg a *szúr* ige (18d) *kiszúrta* vszv-ának az abszolút részstruktúráját a (18a-b-c-d) vszv-lánc alapján, majd a *lelövet* (20c) vszv-ét a (20a-b-c) lánc alapján!

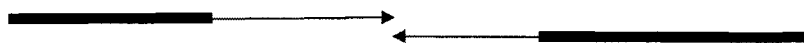
- (18) a. Egy szög megszúrta az abroncsot. <<Pat, Végp>, ∅²²
 b. Péter beleszúrta egy szöveget az abroncsba. <<Ág, Pat>, {Végp}>
 c. Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel. <<Ág, Végp>, {Pat}>
 d. Mari kiszúratta az abroncsot Péterrel. <<Okozó, Végp>, {Ág}>

(19) Okozó << Ágens << Pat << Végp

- (20) a. Péter kilőtt egy nyílveszőt a nyúlra. <<Ág, Pat>, {Végp}>
 b. Péter lelőtte a nyulat egy nyílveszővel. <<Ág, Végp>, {Pat}>
 c. A fővadász lelőtte a nyulat egy nyílveszővel. <<Okozó, Végp>, {Pat}>

(21) Okozó << Ágens << Pat << Végp

A két családban ugyanaz az abszolút sorrend alakul ki, de másképpen: a *szúr* esetében a <Patiens, Végpont> központi vonzatlistájú primitív vszv-hoz (18a) képest jelenik meg az Ágens (18b), majd az Okozó (18d) az épülő hatáslánc ágens pólusán, míg a *lő* esetében az <Ágens, Patiens> láncdarabhoz (20a) csatlakozik először a Végpont a patiens póluson (20b), majd az Okozó az ágens póluson (20c). Megjegyzendő, hogy a (18c) vszv nem gyarapítja új taggal az épülő vonzatláncot. Ami a pólusokat illeti, az Okozó és az Ágens mindkét családban az ágens pólushoz tartozik, a Végpont és a

²¹A Patiens alatt már nincsen vastag nyílrész, mert nem eleme a szigorúan patiens pólusnak (ami üres).

²²A szög szerepéhez Patiens, az abroncséhoz pedig Végpont tematikus címkét rendeltem; ugyanilyen joggal lehetne rendre Instrumentum/Természeti erő, illetve Patiens címkéket javasolni. A választást a *lő* ige családjával való némi analógia indokolta, ami az összevetésüket majd megkönnyíti. Amúgy számomra a tematikus szerepek tényleg csak címkéként szolgálnak, a szerepek jellemzését az abszolút részstruktúra hordozza.

Patiens pedig a patienséhez; továbbá a *szúr* családjában a Patiens címkéjű elem az ágens pólushoz is hozzátartozik. Ugyanebben a családban az Okozó és a Patiens a szigorúan ágens pólusban vannak, míg a szigorúan patiens pólus üres; a *lő* családjában viszont csak az Okozó szigorúan ágens, míg a Végpont szigorúan patiens.

A pólusok finom különbségének elemzésével a 4. pont fog szolgálni; most néhány univerzális korlátozó szabályra szeretnék javaslatot tenni az abszolút részstruktúrával kapcsolatban.

Az **abszolút sorrend** relációról továbbra is azt állítom, hogy részhalmaza egy lineáris rendezésnek, sőt egészen ritka kivételektől eltekintve tetszőleges vszv-hoz létezik elég nagy család, amelynek alapján számolva a szóban forgó reláció már önmagában lineáris rendezés lesz, köszönhetően a Lánc tesztnek²³. Belátható a módszerek végiggondolása alapján, hogy a Lánc teszt egy W láncból kiindulva mindig teljesebb képet nyújt a vonatok feltételezett lineáris rendezéséről, mint az alpont elején bemutatott egyszerűbb eljárás (értelemszerűen ugyanazon W lánc tagjaiból alkotott családból kiindulva). Szintén a definíciókon múlik, hogy a szigorúan ágens pólus részhalmaza ($\subseteq$) az ágensnek, a szigorúan patiens pólus pedig a patiensnek.

Az már a nyelvről szóló univerzális tétel²⁴, hogy a szigorúan ágens pólus és a teljes patiens pólus (tehát nemcsak a szigorúan patiens pólus) diszjunkt halmazok, és ugyanígy diszjunkt halmazokat alkot a szigorúan patiens pólus és a teljes ágens pólus. Az ágens és a patiens pólusnak legfeljebb egyetlen közös eleme lehet. Végül az abszolút sorrend rendezése szerint a szigorúan ágens pólus tetszőleges eleme megelőzi a szigorúan patiens pólus tetszőleges elemét.

A leírt struktúra tehát egy olyan hatásláncolatot ír le a szerepek között, amely hasonlatos a tematikus hierarchiákhoz (pl. Grimshaw 1990), de közvetlenül a vonzatokat rendezi; másrészt a szerepek „polarizálódnak”, ágens vagy patiens jellegük dominál (Dowty 1991). A polarizálódásból egy primitív vszv-beli szerep látszik esetlegesen kimaradni abban az értelemben, hogy ágens és patiens szerepet is be tud tölteni (azaz tranzitív alanyként és tárgyként is realizálódik egy családon belül; ld. pl. (19)), vagyis hatás célpontjának és kiindulópontjának egyaránt alkalmas. A hatásláncolathoz később csatlakozó szerepek szemantikai töltése viszont egyszer s mindenkorra eldől a csatlakozáskor. Itt jegyzem meg, hogy az iménti mondat pusztán a kalkulációs eljárásokra utal, nem szükségképpen egy diakrón megközelítésre; a τ modell előnyének tartom azonban, hogy készen kínál hipotézist egyrészt egy univerzális nyelvevolúciós elmélet számára, másrészt egy anyanyelv-elsajátítási elmélet számára is.

²³Egy a nagyon ritka kivételek közül: a *nyüzsög* családja (*nyüzsögnek a méhek a kertben, nyüzsög a kert a méhektől*). Tranzitív vszv-ok híján a Patiens és a Lokális közötti (analógiák alapján) feltételezhető hatásirányt (Patiens→Lokális) nem lehet adatokkal igazolni.

²⁴A tételek magyar és angol igecsaládok vizsgálatának tapasztalatain nyugszanak; azért lehet bizni univerzális érvényükben, mert az utóbbi évtizedekben felgyűlt adatokon alapuló tematikus elméletekhez hasonló a leíró erejük.

Ez utóbbi témakörbe tartozik a **thematikus heterogenitás paradoxona** (Schlesinger 1988): hogyan képes az anyanyelvét elsajátító gyermek a vonzatszerkezetek formális sajátosságainak ismeretében eljutni a kifejezett szemantikai tartalmakig, amikor éppen a leggyakoribb vonzat kifejező szintaktikai funkciók (alany és tárgy) „mögött” – láthattuk – szinte bármilyen tematikus szerep rejtőzhet. A tematikus osztályozás szemantikai relevanciájának nézőpontjából az volna a kézenfekvő, hogy például a (18c) vszv-ban megjelenő szerepek (*Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel*) egy ilyesféle vszv-ban öltsenek inkább testet: **Péter által kiszúrt(?) az abroncsba egy szöggel*, hiszen így a gyermek az egyes tematikus szerepek kanonikus kifejezésére szolgáló esetekből/névutókból könnyen összerakhatná a leírt szituációk szemantikai vázát (jelen esetben: Ágens egy Eszközzel behatol egy Végpontba; aminek ismeretében már csak a szűrés sajátos vonásait kellene felismerni és elsajátítani).

A τ modell azt igazolja, hogy az alanyi és tárgyi funkciókról feltételezhető pragmatikai-retorikai szerep (amit nálam a relatív részstruktúra fejez ki) nem szükségképpen tekintendő ellentétesnek a jelentést kereső anyanyelv-elsajátító gyermek érdekeivel. A szemantikai vázat jelentő kétpólusú hatáslánc ugyanis éppen a tranzitív vszv-okból kiolvasható láncszemekből épül fel.

A hatáslánc és a pólusok (kanonikus) interpretációjáról az eddigieknél részletesebben majd a 4. pontban lesz szó, ahol példákon lehet majd megvilágítani, hogy ez a struktúra milyen torzításokkal képes kifejezni a „valóságot”.

3.4 Az abszolút részstruktúra és közelítése

A 3. pontban az abszolút részstruktúra kiszámításában alkalmazott **közelítési technika** taglalására kívánok még visszatérni. A (12,13,17,19,21) pontokban mindig hivatkoztam azokra az adatokra ((strukturált) vszv-családokra) és eljárásokra, amelyekre éppen alapult a megadott struktúra meghatározása. Ez az első lépés annak az általában elhanyagolt kérdésnek a tisztázásában, hogy egy vszv jellemzésekor milyen tényezőket vegyünk figyelembe, különös tekintettel arra, hogy milyen csoportosításban vizsgáljuk a rokonítható vszv-okat. Végső tisztázást az alábbi hipotézis univerzális igazoló-dása jelenthet.

Tetszőleges nyelvben tetszőleges v vszv-hoz tartozik egy olyan $\text{Abs}(v) = \langle \text{Aord}(v), \text{Age}(v), \text{Pat}(v), \text{AG}(v), \text{PT}(v) \rangle$ abszolút részstruktúra, amely teljes (lineáris) rendezést nyújt (explicit és implicit) vonzatai között (ez egy bináris reláció), továbbá ágéntív és ezen belül szigorúan ágéntív, valamint patiensis és ezen belül szigorúan patiensis pólusokba (unáris relációkba) sorolja azokat. Ez egy olyan (a szinkroniában) rögzített lexikai-szemantikai struktúra, amelyről bármely megfelelő W család alapján meghatározott, tehát ilyen értelemben adatfüggő $\text{Abs}(v, W) = \langle \text{Aord}(v, W), \text{Age}(v, W), \text{Pat}(v, W), \text{AG}(v, W), \text{PT}(v, W) \rangle$ abszolút részstruktúra **részleges információt** nyújt, abban a pontos (részhalmazokra épülő) értelmezésben, amely szerint például $\text{Aord}(v, W) \subseteq \text{Aord}(v)$, $\text{Age}(v, W) \subseteq \text{Age}(v)$ stb. Ha egy v vszv abszolút részstruktúrájának a meghatározása során újabb és újabb adatokat (családokat) veszünk figyelembe, azzal

egyre jobban közelítjük az $Abs(v)$ struktúrát, **monoton** információ-felhalmozódás mellett.

A formális hipotézis mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a vonzatszerkezeteknek valóban van egy olyan lexikai-szemantikai váza, mint amilyent az általam javasolt struktúra kifejez, és ezt a struktúrát a rokon vszv-ok családjai hordozzák a nyelvben. Elég sok és nagy W_i családot ($i \in I$) figyelembe véve az $\cup \{Abs(v, W_i) : i \in I\}$ közelítés eléri az $Abs(v)$ struktúrát (nyelvenként talán egy-két szemantikailag átmeneti állapotban lévő esettől eltekintve), azaz a nyelv tényleg kódolja a szemantikai vázat. Ezzel az anyanyelv elsajátítójának a jelentésvázakhoz való eljutására is kész modellt nyertünk.

4. A vonzatszelekció

Egy thematikus elmélet deskriptív adekvátságának leggyakrabban használt mérceje a **vonzatszelekciós** (avagy -realizációs) **probléma** kezelése, amit például Dowty (1991) elsődlegesen döntő értékelési szempontnak javasol.

A feladat az, hogy egy szereplők közötti viszonyt leíró szemantikai (thematikus) struktúra alapján meg kell jósolni az azt realizáló vonzatszerkezetben az egyes szereplők morfoszintaktikai megjelenését (lehetséges megjelenési formáit), különös tekintettel a kitüntetett szintaktikai funkciókra (gyakorlatilag az alanyról és a tárgyról van szó²⁵). Az alábbiakban ismertetem a τ modellben megfogalmazható javaslatokat, majd összevetem ezek leíró erejét a hagyományos thematikus osztályozásban rejlő lehetőségekkel a *tör*, *szúr* és *lő* vszv-családok elemzésén keresztül.

Feltéve, hogy $Abs(v, U)$ egy tetszőleges v vszv adatfüggő abszolút részstruktúrája, egy hozzá képest lexikailag elsődleges $\langle x, y \rangle$ relatív részstruktúrával bíró w vszv grammatikalitásáról a következőket állítom (tehát w [v , w tranzitív, és gyakorlatilag x az alany, y pedig a tárgy benne). Ilyen relatív struktúrájú w vszv biztosan létezik, amennyiben a következő három feltétel egyaránt teljesül: $x \in Age(v, U)$, $y \in Pat(v, U)$, $x \ll y$ az $Aord(v, U)$ rendezés szerint. Nem létezik viszont a leírt w vszv, amennyiben a következő három feltétel bármelyike teljesül: $x \in PT(v, U)$, $y \in AG(v, U)$, $y \ll x$ az $Aord(v, U)$ rendezés szerint.

Jegyezzük meg a fentiek magyarázataképpen, hogy egy felvetett relatív struktúrával bíró w potenciális vszv létezését (grammatikalitását) nyilván egy családon belül lehet csak vizsgálni, hogy valamilyen szemantikai tartalomról lehessen beszélni, család pedig csak valamilyen vszv-hoz odarendelve jelent meg a τ modellben (a fenti u vszv-nak tehát csak ennyi a szerepe). Amúgy az eddigiekkel teljes összhangban áll az a fenti hipotézis, hogy egy ágens x szerepből és egy patiens y szerepből, amelyek közötti $x \rightarrow y$ határirányról is tudunk, össze lehet rakni egy $\langle x, y \rangle$ relatív struktúrájú vszv-ot.

²⁵A többi eset/appozíció olyan jelentésemorfémának tekinthető, amelynek vizsgálata már egy részletesebb (szójelenésüket elemző) szemantika feladatkörébe sorolandó (Grimshaw 1990). Felvethető még néhány kitüntetett jelölő léte (pl. *-val/vel*, *-nak/nek*; ld. Alberti (1996a)).

Tekintsük például a (18d) vszv-nak (példamondat: *Mari kiszúratta az abroncsot Péterrel*) a (18b,d) vszv-okból álló családját (a (18b) példamondat: *Péter beleszúrta egy szöveget az abroncsba*). Puszta a (18b) [(18d) lánc alapján a (18d) vszv abszolút részstruktúrájáról a következő információk már rendelkezésünkre állnak: Okozó << Ágens << Patiens << Végpont, {Okozó, Ágens} ⊆ Age, Okozó ∈ AG, {Patiens, Végpont} ⊆ Pat, Végpont ∈ PT. Megjósolhatjuk tehát a fenti tétel alapján egy <Ágens, Végpont> és egy <Okozó, Patiens> relatív részstruktúrájú vszv létét a (18d) vszv valamilyen családjában. Ilyen vszv-ok pedig tényleg léteznek: *Péter kiszúrta az abroncsot (egy szöggel)* (18c), illetve *Mari beleszúrta egy szöveget az abroncsba*.

A (18d) vszv imént felhasznált részleges abszolút struktúrájának ismeretében kizárható viszont hozzá képest elsődleges vszv-ok léte <Végpont, Ágens>, <Patiens, Okozó>, illetve <Patiens, Ágens> relatív részstruktúrával (a probléma rendre: Végpont ∈ PT, Okozó ∈ AG, Ágens << Patiens)²⁶. Megjegyzendő a teljesség kedvéért, hogy az utóbbi két bekezdésben használt információ alapján a tárgyalt tételek semmit nem mondanak a (18a) vszv létéről vagy nemlétéről (*egy szög megszúrta az abroncsot*).

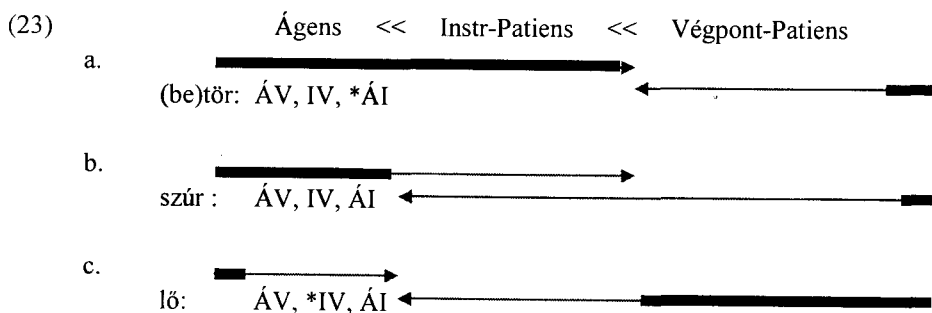
A lényegét azonban nem a fentiekhez hasonló, bizonyos relatív struktúrák létrehozásához jóslatokban látom, hanem abban, hogy „thematikus” megkülönböztethetetlen vszv-családok finom különbségeit is képes kimutatni a τ modellbeli abszolút struktúra. Tekintsük újra a következő vszv-okat (16c, 18c, 20b):

- (22) a. Péter betörte az ablakot egy kalapáccsal.
 b. Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel.
 c. Péter lelőtte a nyulat egy nyílveendővel.
 d. <<Ágens, Végpont-Patiens_{alakuló}>, {Instrumentum-Patiens_{mozgó}}>

A három vszv tematikus címkézésében eddigiekben előforduló különbségek csupán abból fakadtak, hogy eleve bizonytalan a tematikus osztályozás. Jobban belegondolva a hagyományos tematikus elméletek számára releváns szemantikai váz felépítésébe, mindhárom esetben arról van szó, hogy egy Ágens **mozgat** egy szereplőt, ami változó térbeli helyzete miatt Patiensnek nevezhető, ez a Patiens pedig eljut egy Végpontba; a Végpont ugyanakkor állapotváltozáson megy keresztül, ilyen értelemben nevezhető ő Patiensnek, ebben a felállásban viszont a Mozgó-Patiens az Ágensnek az Alakuló-Patiensre gyakorolt hatását közvetítő Instrumentumként értelmezhető (Rappaport és Levin 1988).

Azt állítom tehát, hogy a (22a-c) vszv-ok tematikus felcímkézése bizonytalan, de tematikus szempontból releváns különbséget nem lehet találni közöttük. A τ modellbeli abszolút struktúrájuk viszont háromféle, amit (17,19,21) ábráihoz hasonlóan kaphatunk meg, az Okozót is tartalmazó vszv-ok figyelmen kívül hagyásával (tehát rendre a (16a-c), (18a-c), illetve (20a-b) családok alapján):

²⁶Ilyesféle szerzetekről van (pontosabban nincs) szó: **az abroncs beleszúródott Pétert egy szöggel*, **egy szög beleszúrta Mari Péterrel*, **egy szög beleszúrta Pétert Mari által*.

A háromféle abszolút struktúra hűen tükrözi a családokon belüli vonzatszelekciós lehetőségeket, ami a tranzitív alakok létét illeti. A *(be)tör* családjában az Ágens is, meg az Instrumentum-Patiens is képes a Végpont-Patienssel tranzitív vszv-ot alkotni (16c,b), nem tud viszont az Ágens és az Instrumentum-Patiens (*ÁI: *Péter betörte a kalapácsot az ablakba). A *szúr* családjában mindhárom tranzitív alak létezik (18a–c), míg a *lő* családjában az Instrumentum-Patiensnek a Végpont-Patienssel alkotott párosa nem grammatikus ((20a–b), illetve *IV: **A nyilvessző lelőtte a nyulat*). Az eltérő vonzatszelekciós lehetőségekről lényegében az Instrumentum-Patiens eltérő polaritása ad számot: a *betör* szigorúan ágensív Instrumentuma nem lehet tranzitív tárgy, míg a *lő* nem ágensív (csak patiensi) Instrumentuma nem játszhatja el egy tranzitív alakban az alany szerepét. Mindkét tranzitív szintaktikai funkcióra csak a *szúr* Instrumentuma alkalmas, lévén egyidejűleg ágensív és patiensi.

A döntő az, hogy míg a τ modellbeli abszolút struktúra pontosan képes ábrázolni a vonzatszelekciós lehetőségeket, addig a hagyományos tematikus osztályozás egyrészt bizonytalan, másrészt pedig nem képes formálisan megragadni a különbségeket. Ez utóbbi (tematikus osztályozáson alapuló) struktúra tehát nem is releváns. Ebből a valóságnak a vonzatszerkezetekben való leképeződésére nézve az alábbi megközelítés adódik:

A valóság egy olyan absztrakt nyelvi struktúrában tükröződik, amely megpróbálja a lehető legpontosabban ábrázolni azt, viszont megvannak a maga belső szabályai és korlátai; a valóság számos elemét nyilván nem képes tehát ábrázolni, belső törvényei miatt specifikálnia kell viszont olyan viszonyokat is, amelyeknek a valóságban nincsen interpretációja.

Ha elfogadjuk az általam javasolt abszolút struktúrát mint a nyelvi kompetenciánk részét képező lexikai-szemantikai reprezentációt, s ezen belül az Aord abszolút vonzatrendezést, akkor magyarázatot nyer az a jelenség, hogy szinte azonos jelentés mellett eltérő hatásirányt tükröz a nyelv például a pszichológiai igék körében. Legtanulmányosabb az angol *please/like* ‘kedvére van, kedvel’ példapár, ahol a *please* <Stimulus, Experiens>, míg a *like* <Experiens, Stimulus> relatív részstruktúrájú tranzitív vszv-tal bír: *The soup pleases Peter* ‘A leves kedvére van Péternek’ vs. *Peter likes the soup* ‘Péter kedveli a levest’. Ugyanaz a jelentés etimológiailag különböző igetövek mellett (!) ellentétes hatásirányokat rögzítve kétféleképpen is beépülhet tehát a nyelvbe, hiszen

a valóság nem közöl egy egyértelmű (pl. fizikai tényeken alapuló) hatásirányt *Experiens* és *Stimulus* viszonylatában (Dowty 1991), a nyelvbéli abszolút struktúra viszont megköveteli e hatásirány valamilyen specifikálását. Ahol viszont a fizikai valóság egyértelmű, ott a hatásirány nyelvi kódolásában sincsen alternatíva, mint azt a (23)-ban elemzett családok is mutatják. Vegyük észre, hogy itt pontosan a **kanonikus interpretáción** alapuló 3.2-ben tárgyalt megközelítésről van szó.

A négyféle pólust szintén a kanonikus interpretáció jegyében kell tekintenünk. Az **ágentív**, illetve a **patiensi** jelleg nevében hordoz egyfajta természetes értelmezést. Nem véletlen, hogy a (23) elemzések szerint az *Ágens* minden esetben agentívnek, míg a *Végpont-Patiens* *patiens*inek bizonyul. Az impulzusközvetítő *Instrumentum* esetében viszont a valóság nem kínál egyértelmű értelmezést. Célszerűbbnek látom nyelvtörténeti véletlennek tekinteni azt, hogy adott családokban az *Instrumentum* agentív, *patiensi* vagy vegyes jellege kódolódik-e bele a nyelvbe, mint mesterkélt szemantikai különbségeket produkálni a különböző morfoszintaktikai realizációs lehetőségekkel bíró legalább három *Instrumentum*-fajta között. Márpedig egy tematikus osztályozáson alapuló elmélet (beleértve a tematikus hierarchiakon alapuló elméleteket is (pl. Bresnan és Kanerva 1989, Grimshaw 1990)) csak ezen az áron tudna pontosan számot adni a vonzatszelekciós különbségekről.²⁷

Összefoglalva a 4. pont tartalmát: rámutattam, hogy a τ modellben kínált absztrakt abszolút részstruktúra mennyiben releváns a vonzatszelekciós viszonyok kifejezésében, szemben a hagyományos tematikus osztályozások korlátozott relevanciájával, szemléltettem továbbá a kanonikus interpretációs megközelítésnek az abszolút részstruktúra és a valóság kapcsolatára vonatkozó konzekvenciáit. A kínált megközelítésben a valóság által nem indokolt nyelvi különbségek, amelyek a tematikus elméletkörben makacs problémát jelentenek, olyan új megvilágításba kerülnek, amelyben egyenértékű variációs lehetőségek realizálóiként nyernek szerepet.

5. A műveltetés egy univerzális korlátja

A τ modell tárgyalását a **vonzatszerkezet-változtató grammatikai műveletek** általános elméletével kívánom bevégezni. Illusztrációként a műveltetés elemzése fog szolgálni, amelynek részeként számot fogok adni egy univerzális megfigyelésről.

A vonzatszerkezet-változtató grammatikai művelet durván egy olyan $\langle u, v \rangle$ párként definiálható, amelyben u és v ugyanazon igetőhöz tartozó *vszv*-ok, u [v (lexikailag elsődleges v egy családjában), és nem létezik olyan w *vszv*, amelyre igaz lenne, hogy u [w [v (itt nem részletezhető finomabb kikötéseket elhanyagoltam). Tehát a *vszv*-család (fiktív) fejlődési rendszerének szomszédos láncszemeiről van szó, a produktivitas különböző fokain álló műveletekről (szűk igecsoportokat érintő lexikai alternációktól produktív szintaktikai transzformációkig). Az elkövetkezendőkben ismertetésre kerülő

²⁷Itt szeretném megjegyezni, hogy az intranszitiv igék egyetlen vonzatának szemantikai töltéséről is (azaz hogy **unaccusative** vagy **unergative** az illető igealak (Perlmutter 1978)) megfelelő családjaik elemzése révén információt nyerhetünk (Alberti 1997).

tipizálásuk egy olyan nyelvek felett álló rendszer alapjait veti meg, amely támpontot nyújt az egyes nyelvekben leírt grammatikai műveletek összevetéséhez.

Egy $\langle u, v \rangle$ vszv-változás **típusán** egy olyan $\text{Type}(u, v) = \langle \text{Inp}(u, v), \text{Dir}(u, v), \text{Nat}(u, v) \rangle$ számhármast értek, amelyben $\text{Inp}(u, v)$ az u bemeneti vszv központi vonzatainak a számát méri (1: intranszítív, 2: tranzítív, 3: bitranzítív); $\text{Dir}(u, v)$ a változás iránya ($\text{Dir}(u, v) = -1$, amennyiben u -nak a relatív rendezés szerinti $\text{min}(u)$ minimális eleme (gyakorlatilag az alanya) nem egyezik meg a $\text{min}(v)$ vonzattal, és ilyenkor negatív irányú változásról beszélünk; míg $\text{Dir}(u, v) = +1$, amennyiben u -nak a relatív rendezés szerinti $\text{max}(u)$ maximális eleme (több vonzat esetén a tárgya, egyébként az alanya) nem egyezik meg a $\text{max}(v)$ vonzattal, és ilyenkor pozitív irányú változásról beszélünk); végül $\text{Nat}(u, v)$ a változás természete a következő meghatározással: $\text{Nat}(u, v) = \#(\text{Cen}(v) \setminus \text{Cen}(u)) - \#(\text{Cen}(u) \setminus \text{Cen}(v))$, ahol $\text{Cen}(x)$ egy x vszv központi vonzathalmazát jelöli, a $\#$, illetve a $\setminus$ jel pedig halmazok elemszámát, illetve halmazok különbségét). $\text{Nat}(u, v) = 1$ esetén bővülésről beszélhetünk (a v vszv-nak eggyel több központi vonzata van), $\text{Nat}(u, v) = 0$ esetén helyettesítésről, míg $\text{Nat}(u, v) = -1$ esetén törlésről. Az $\text{Out}(u, v) = \text{Inp}(u, v) + \text{Nat}(u, v)$ összeg éppen a v kimeneti vszv központi vonzathalmazának az elemszámát mutatja meg.

Például a klasszikus angol passzivizálás egy **tranzítív (bemenetű) negatív törlés**, mivel a bemeneti vszv tranzítív (*Peter has eaten the soup* 'Péter megette a levest'), a változás a központi vonzatlista negatív (ágentív) oldalát érinti, tehát új alany veszi át a régi helyét (*The soup has been eaten* 'A leves megétegetett'), és törlés történt, hiszen a központi vonzathalmaz egyeleműre zsugorodott, ami akkor is igaz, ha az Ágenst egy *által* frázis segítségével kifejezzük). Kanonikus interpretációt a vszv-változásokra is alkalmazhatunk. A passzivizálás az Ágens elnyomásaként és egyszersmind a Patiens preferálásaként értelmezhető (ld. Bresnan és Kanerva 1989, Bresnan 1990, Alberti 1994, 1996b, 1996c).

A lokatív alternáció (pl. (18b-c): *beleszúrt egy szöveget az abroncsba – kiszúrta az abroncsot*, (20a-b): *kilőtt egy nyilvesszőt a nyúlra – lelőtte a nyulat*) **tranzítív pozitív helyettesítés**, hiszen egy tranzítív tárgyat vált fel egy másik tranzítív tárgy. Kutatásaim kiindulópontja (Alberti 1992–1993) egy ehhez hasonló, de **intranszítív pozitív**²⁸ **helyettesítés** volt, amire példa a következő vszv-pár: *hámlik a bőr a hátamról – lehámlik a hátam*. Egy példa **intranszítív pozitív bővítésre**: *a kutya ugat – a kutya megugatja a holdat*.

Térjünk most már rá a **műveltetésre**, amit a tranzítív bemenetű negatív törlés-ként értelmezett passzivizáláshoz képest **tranzítív kimenetű negatív nem-törlés-ként** definiálhatunk, amin intranszítív bemenet esetén bővítés, tranzítív bemenet esetén pedig helyettesítés értendő. Nem minden nyelvben van produktív megvalósulása, míg egyes nyelvekben, így például a magyarban, produktív és kevésbé produktív morfológiai folyamatok realizálják. Produktívnak a $-(t)at/(t)et$ képzővel történő műveltetést tekintetjük (Kömlősy 1992), ami Kömlősy megfigyelése szerint éppen ott nem működött

²⁸A változás egyértelmű besorolása a pozitívak közé az eddigiekből nem következik közvetlenül.

hető, ahol nem vagy kevésbé produktív képző valósítja meg a leírt tranzitív kimenetű negatív változást (pl. *fagy*, *fagyaszt*, de **fagytat*; *gyógyul*, *gyógyít*, de **gyógyultat*). Ezt a megfigyelést erős érvnek tartom a vszv-változások univerzális rendszerének létjogosultsága mellett, azaz amellett, hogy e rendszer része az univerzális grammatikának, hiszen azt mutatja, hogy egy adott nyelv akár heterogén eszközökkel is, de próbál realizálni egy univerzális változás-típust (elkülönül tehát az univerzális típus a nyelvenkénti realizációktól).

(24) a.	Péter dolgozik.	<Ágens>
b.	Mari dolgoztatja Pétert.	<Okozó, Ágens>
c.	Péter betörte az ablakot (egy kalapáccsal).	<Ágens, Végp-Pat>
d.	A főnök betörette az ablakot (P-rel/kalapáccsal).	<Okozó, Végp-Pat>
e.	Péter beleszúrt egy szöget az abroncsba.	<Ágens, Inst-Pat>
f.	Mari beleszúrattott egy szöget az abroncsba.	<Okozó, Inst-Pat>
g.	Péter kiszúrta az abroncsot egy szöggel.	<Ágens, Végp-Pat>
h.	Mari kiszúratta az abroncsot (P-rel/szöggel).	<Okozó, Végp-Pat>
i.	Péter kilőtt egy nyílvezzőt a nyúlra.	<Ágens, Inst-Pat>
j.	A fővadász kilövetett egy nyílvezzőt a nyúlra.	<Okozó, Inst-Pat>
k.	Péter lelőtte a nyulat egy nyílvezzővel.	<Ágens, Végp-Pat>
l.	A fővadász lelövette a nyulat (P-rel/ny-vel).	<Okozó, Végp-Pat>

Amikor a műveltetés intranszitiv bemeneti vszv-on valósul meg bővítésként (24a,b), akkor a „társadalmi valóságot” hűen tükröző hatásirány alapján nyilván az új szereplő (az Okozó) lép a tranzitív vszv alanyi szerepébe, a bemeneti alany tehát tárgyként maradhat központi vonzat²⁹. Tranzitív bemenet esetén pedig (24c-l) a bemeneti alany lekerül a központi vonzatlistáról, átadja helyét az Okozónak, míg a bemeneti tárgy őrzi eme funkcióját.

Comrie (1989: 8. fejezet) az iméntieket univerzális érvénnyel közli, beleértve egy amúgy kézenfekvőnek látszó vszv-változás hiányát is, ami úgy operálna a bemeneti vszv-on, hogy az Ágens megmaradna a központi vonzatlistán tárgyi funkcióba kerülve (éppen úgy, mint az intranszitiv bemenet esetén), a Patiens kikerülne a központi szerepből, az Okozó pedig alanyi funkciót kapna (pl. **A főnök betörette Pétert az ablakba*, **Mari beleszúratta Pétert az abroncsba*, **A fővadász rálövette Pétert a nyúlra*). Arról a tényről, hogy ilyen típusú változás nem fordul elő produktívan a világ nyelveiben, a τ modellben az általános elvek alapján számot lehet adni. A magyarázat alapja az a 3.3-ban említett tétel, miszerint egy tetszőleges v vszv tetszőleges W adatbázis szerinti abszolút részstruktúrájában AG(v,W) és Pat(v,W) nem rendelkezhet közös elemmel.

²⁹A műveltetés szórványosan intranszitiv negatív helyettesítésként is realizálódhat Comrie (1989: 182) szerint, aki éppen magyar példát hoz (Hetzron 1976: 394): *Én köhögtem a gyerekekkel*. Talán szerencsésebb példa volna a következő: *Évek óta Mariska nénivel mosatok*. Az, hogy az Ágens a tárgyalt esetekben nincsen ott az Okozó mellett a központi vonzatlistán, az Okozó→Ágens ráhatás elvont és irreleváns jellegére utalhat.

Egy produktív műveltetési operáció olyan v tranzitív bemeneti vszv-okon is kellene, hogy működjön, amelyekben az x alany eleme az $AG(v, W)$ szigorúan ágéntív pólusnak (egy W család szerint). A műveltetés kimeneteként adódó w vszv $W \cup \{w\}$ család szerinti abszolút részstruktúrájában viszont a fenti x vonzat bekerülne a $Pat(w, W \cup \{w\})$ patiens pólusba (hiszen tárgyként jelenne meg a w vszv-ban), miközben ugyanez az x vonzat maradna az $AG(w, W \cup \{w\})$ szigorúan ágéntív pólusban is. Ezt a felidézett tétel kizárja³⁰.

Comrie (1989: 178) említ még egy szórványosan (pl. a szanszkritban) felbukkanó műveltetéstípust, ami nem áll ellentétben a τ modell elveivel. Eszerint a bemeneti tranzitív alany (mondjuk Ágens) megmarad a központi vonzatlistán, de a bemeneti tárggyal együtt (ami mondjuk Patiens), és így a kimeneti alak az Okozóval együtt már bitranzitív, <Okozó, Ágens, Patiens> relatív részstruktúrával. Mivel az Ágens ettől még nem kerül be a patiens pólusba, hiszen nem maximális eleme a mutatott központi vonzatlistának, az előző bizonyítás nem vonatkozik erre az esetre.

Összegezve az 5. pont tartalmát: vázoltam a vonzatszerkezet-változtató grammatikai műveleteknek a τ modell eszköztárának segítségével felépíthető univerzális rendszerét, érveltem egy ilyen nyelvfüggetlen rendszer létjogosultsága mellett, ami alapján az egyes nyelvek grammatikai műveleteit univerzális lehetőségek realizációjaként lehet felfogni, végül részletesebb elemzésnek vettem alá a műveltetést, igazolva ezen belül egy univerzális megfigyelést, ami egy bizonyos potenciális műveltetéstípus hiányára vonatkozik.

6. Összefoglalás

A cikk kiindulópontja a morfoszintaktikai szempontokból releváns lexikai-szemantikai reprezentáció kidolgozására törekvő **thematikus elméletkör** ellentmondásos helyzete a kilencvenes évek elején: miközben a tematikus osztályozás egyre több nyelvi jelenség leírásában kapott szerepet, kivitelezhetőségét (például a szerepek meghatározását konkrét esetekben) és relevanciáját is egyre többen kétségbe vonták.

A problémák fundamentális jellegéből adódóan a komolyabb megoldási kísérletek mindig az elmélet újjászervezését hozták magukkal, és (vonzathierarchiakon vagy szerep-prototípusokon alapuló) egyre absztraktabb struktúrákat. Az általam javasolt τ modell is ebbe a fejlődési sorba illeszkedik. A döntő vonása az új elméletnek az, hogy az egy-egy ígéhez kapcsolódó vonzathalmaz tagjai ne (látszólag) tartalmaz szerepcímkeket kapjanak, hanem egy sokrétű struktúrában (de csakis az abban betöltött pozíciójuk alapján) nyerjenek „szemantikai töltést”, a legtisztább saussure-i strukturalizmus szellemében.

³⁰Elvileg nem kizárt, bár a τ modell alapelvei szerint sem preferált eset, hogy nem szigorúan ágéntív alanyú tranzitív vszv két műveleti lépésben olyan vszv-tá alakul, amelyben a bemeneti alany tárgyként bukkan fel. Nagyon szórványosan ez a magyarban elő is fordul: *a malacok kukoricát esznek* $\rightarrow$ *a malacok esznek* $\rightarrow$ *Péter kukoricával eteti a malacokat*. Megjegyzendő, hogy a produktív műveltetéstípus ilyenkor is működik: *Péter megeteti a kukoricát a malacokkal*, miközben ez fordítva egyáltalán nem áll fenn.

A 2. pontban vázoltam a hagyományos tematikus szereposztályok meghatározhatóságát és relevanciáját illető főbb kételyeket, utalva a modern javaslatok előnyeire és hátrányaira. A 3. pontot a τ modell meghatározó eszméinek és alapelemeinek ismertetésére szántam, a fő hangsúlyt az újdonságot jelentő elemekre helyezve (rokon vonzatszerkezet-változatok strukturált családja, a lexikai elsődlegesség fogalma, az implicit vonzat formális definíciója, a vonzatszerkezet által kifejezett beszélő-függő pragmatikai-retorikai tartalom szigorú elkülönítése az esemény-függő, azaz igazság-feltételesen megragadható mozzanatoktól, egy lineárisan rendezett központi vonzatlista meghatározása, egy szerepek közötti hatásláncolatot és ágentív vagy patiensi jelleget kifejező pólusok rendszerét tartalmazó abszolút struktúra felállítása, melyet algoritmikus tesztekkel lehet kikalkulálni, egy sajátos közelítéses technikát alkalmazva, a kanonikus interpretáció fogalmának bevezetése a valóság és a nyelvi struktúra kapcsolatának megragadására).

A 4. pontban a vonzatszelekciós problémára javasoltam megoldást, szemléltetve a τ modell előnyeit a hagyományos szereposztályozással szemben a leíró adekvátság tekintetében. Végül az 5. pontban vázoltam a vonzatszerkezet-változtató grammatikai műveleteknek egy általános elméletét, illusztrálva a műveltetés univerzális tulajdonságainak a tárgyalásával, amelynek keretében magyarázatot adtam egy bizonyos vszv-ok hiányára vonatkozó univerzális megfigyelésre.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti Gábor 1988b: Tau modell (a természetes nyelv egy függvényszerkezetes modellje), *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4, 3–39.
- Alberti Gábor 1992–1993: Hatáslánc, *Nyelvtudományi Közlemények* 93, 137–159.
- Alberti Gábor 1994: Model Tau: a formal theory of thematic roles, in Bánréti Zoltán szerk.: *Papers in the theory of grammar*, Budapest, 184–235.
- Alberti Gábor 1996a: Argument hierarchy and reflexivization, kézirat, megj. in *Acta Linguistica Hungarica*.
- Alberti Gábor 1996b: Passzivizálási művelet a magyarban, *Néprajz és Nyelvtudomány* 37, Szeged, JATE, 7–46.
- Alberti Gábor 1996c: Passivization in Hungarian, kézirat, megj. in Kenesei István–Casper de Groot szerk.: *Approaches to Hungarian* 6.
- Alberti Gábor 1997: *Argument selection*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Bresnan, Joan 1990: Monotonicity and the theory of relation changes in LFG, *Language* 70, 72–131.
- Bresnan, Joan 1994: Locative inversion and the architecture of universal grammar, *Language Research* 26 (4), 637–652.

- Bresnan, Joan–Johnny Kanerva 1989: Locative inversion in Chichewa: a case study of factorization in grammar, *Linguistic Inquiry* **20**, 1–50.
- Chomsky, Noam 1957: *Syntactic structures*, The Hague, Mouton.
- Comrie, Bernard 1989: *Language universals and linguistic typology*, 2nd edition, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA.
- Dowty, David 1991: Thematic proto-roles and argument selection, *Language* **67** (3), 547–619.
- Fillmore, Charles J. 1968: The case for case, in E. Bach–R. T. Harms szerk.: *Universals in linguistic theory*, New York, 1–88.
- Grimshaw, Jane 1990: *Argument structures = Linguistic Inquiry Monograph 18*, MIT Press, Cambridge.
- Gruber, Jeffrey S. 1965: Studies in lexical relations, doctoral dissertation, MIT, Cambridge, in *Lexical structures in syntax and semantics*, North Holland, Amsterdam, 1976.
- Hale, Ken–Samuel Jay Keyser 1993: On argument structure and the lexical expression of syntactic relations, in Ken Hale–Samuel Jay Keyser szerk.: *The view from Building 20: essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*, 111–176, Cambridge, MA, MIT Press.
- Hetzron, Robert 1976: On the Hungarian causative verb and its syntax, in Masayoshi Shibatani szerk.: *The grammar of causative constructions = Syntax and Semantics 6*, New York, Academic Press, 371–398.
- Horváth Katalin 1983: Transzformációs csoportok a magyarban, *Nyelvtudományi Értekezések 115*, Budapest, Akadémiai.
- Jackendoff, Ray 1972: *Semantic interpretation in generative grammar*, MIT Press, Cambridge.
- Jackendoff, Ray 1987: The status of thematic relations in linguistic theory, *Linguistic Inquiry* **18**, 369–411.
- Jackendoff, Ray 1990: *Semantic structures*, MIT Press, Cambridge.
- Jackendoff, Ray 1993: *Lexical insertion in a post-minimalist theory of grammar*, kézirat.
- Kamp, Hans–Antje Rossdeutscher 1994: Remarks on lexical structure and DRS construction, *Theoretical Linguistics* **20**, 2/3, 97–165.
- Kiefer Ferenc 1992: Az aspektus és a mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Parsons, Terence 1995: Thematic relations and arguments, *Linguistic Inquiry* **26**, 635–662.

- Partee, Barbara H.–Alice G. B. ter Meulen–Robert P. Wall 1990: *Mathematical methods in linguistics*, Kluwer Academic Publ.
- Perlmutter, David 1978: The unaccusative hypothesis and multiattachment: Italian evidence, paper presented to the Harvard Linguistics Circle, May 9.
- Pesetsky, David 1990: *Experiencer predicates and universal alignment principles*, kézirat.
- Rappaport, Malka–Beth Levin 1988: What to do with theta-roles? *Syntax and Semantics* 21, *Thematic Relations*, Academic Press.
- Schlesinger, I. M. 1988: *Instruments as agents: on the nature of semantic relations*, kézirat.
- Wilkins, Wendy 1988: Thematic structure and reflexivization, in Wendy Wilkins szerk.: *Thematic Relations*, Academic Press.
- Williams, Edwin 1994: *Thematic structure in syntax*, MIT Press.
- Williams, Edwin 1995: Theta theory, in Gert Webelhuth szerk.: *Government and binding theory and the minimalist program: principles and parameters in syntactic theory*, Basil Blackwell, Cambridge, Mass, 99–124.
- Zsilka János 1966: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer, *Nyelvtudományi Értekezések* 53, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1975: *A jelentés szerkezete*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1978: *Jelentés-integráció*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1982: *De constructione (Történet és állapot egysége a nyelvben)*, Budapest, Akadémiai.